

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій
МУШКЕТИК
На брата
брата

FOLIO

Юрій Мушкетик

На брата брат

«Фолио»

2006

Мушкетик Ю.

На брата брат / Ю. Мушкетик — «Фолио», 2006

Юрій Мушкетик – відомий майстер сучасної української прози, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка, автор багатьох повістей та романів, серед яких є твори, присвячені історії нашої країни: «Жовтий цвіт кульбаби», «Яса», «Гетьманський скарб», «На брата брат» та ін. У романі «На брата брат» відтворено події, що розгорталися в Україні за часів гетьмана Виговського, коли після смерті Богдана Хмельницького боротьба за державну незалежність вилилася у братовбивчу війну. Через долі героїв роману братів Журавок автор зображує страшну трагедію цієї війни: люди однієї крові стають ворогами – брат іде на брата – і голови свої кладуть, не здобувши ні слави, ні волі, ні правди.

© Мушкетик Ю., 2006

© Фолио, 2006

Содержание

I	5
II	7
III	12
IV	30
V	35
VI	47
Конец ознакомительного фрагмента.	51

Юрій Мушкетик

На брата брат

I

По vychахлomu опівнічному небу, гнані тягким верховим вітром, мчали довгі, схожі на химерні рибини, хмари, й кругла діжа місяця то ховалася за них, то знову викочувалася на небесну оболонь. Те місячне кружало було велике-превелике, здавалося живим, велетенською мордою, котра дивиться й бачить, думає і знає щось, невідоме людям. Місячне саяво було зелене, ядуче, і в ньому пливли кудись у безвість левади, високі осоки, сонні хати, а в них пливли люди, самі не відаючи куди, навіки віддані на волю вищих, невідомих їм сил. Між хмар миготіли цвяшки-зорі, вістрями до землі, й по одній кресонуло небесне кресало, вона зірвалася, шугонула до землі за розмитий обрій. На краю села на пласкому горбі, над схованою в очеретах та пожухлих осоках річечкою стояла стара розсади́ста, перекрита свіжою соломою хата з новеньким дерев'яним півнем на димарі, вже вшущана на зиму в загату з просяної соломи, так що з чотирьох круглих шибок двох її вікон виднілося по дві, й коли в них заглядав місяць, то бачив білий латаний убрус столу, убоге хатнє начиння, дві шаблі та дві рушніці на кілочку біля дверей, червоних павичів на білому комині й рядок дитячих голівок – більших, менших, ще менших – на довгому дерев'яному полу під жердкою, а біля них чорняву, у важких косах голову матері. І чотири чоловічі постаті біля печі на засланих рядниною, розперезаних кулях соломи.

На тину під хатою поблискували лисини горшків та гладущиків, перекреслила подвір'я тінь кажана, посеред двору, важко вронивши на землю голоблі, дрімав віз, й не прокинувся на скрип у леваді іншого воза, також господарського – злодійські вози не скриплять, – на польовому озерці перегукувалося перше перелітне птаство. Терпко пахло сухою нехворощю, грушами-гниличками, повіви вітру доносили з лу́гу прогірко-медовий пах пізнього дрібноцвіту, але всі ті запахи перебивав неприємний, кислий запах вимочених конопель, які стійма сохли під клунею. В лозовій кошарі біля неї ремигала пара гнідих волів.

На яблуні за хатою продиркотів північ молодий півник, йому заокселентував інший, теж молодий, теж тріскучий, і, немов сердячись на таку митецьку недосконалість, у хліві вивів своє високе, чисте, дзвінке крещендо старий досвідчений півнячий дискант. І тоді, неначе за його покликом, з кропив'яної та нехворощаної шалини підвелася низенька, в куцому, підбитому хутряною опушкою жупані та пласкій, з відворотами, шапці постать і, злодійкувато озираючись, почалапала до причілка хати. Вона вклякла на коліна біля загати, видлубала з кишені штанив трут та кресало й, далі озираючись, поспішливо заклацала сталевую дужкою кресала по каменю. Клацала та клацала, але чи відвільгла губка, чи зітерся її нагорілий край, трут довго не займався. Іскри сипалися снопами на синій жупан, на червоні шаровари, й тремтіли палеві руки, й тремтіла, здригалася його душа, але він і далі тнув блискучим сталевим жалом по кременю. Врешті червона іскра вхопилася за край губки, палій задмухав на неї витягнутими губами, замахав рукою, роз'ятрюючи її, й вона знавісніла, зажевріла, заблима́ла хижим оком, освітила біде, зі зведеними судомою вузькими бровами обличчя та крайок просяної загати, підпертої вербовим кілочком, і тоді скрючена, кігтиста рука тицьнула трут у загату. Там задиміло, затріщала просянка, але вогнем не бралася. Палій зяпнув ротом, перебрав трут у ліву руку, а правою почав дерти з хутряної опушки жупана шерсть, жужмати її в клубок.

А тим часом з очерету вибрела інша постать – висока, гнучка, в киреї, без шапки – шапку тримала за поясом, – сторожко, але впевнено рушила до протилежного причілка хати. І теж опустилася на коліна, й розглянулася – діловито, спокійно. І був цей палій підготовлений краще

– виварений у воді, у якій мили овечу шерсть, трут тримав у дерев'яній трубочці, й той зажеврів з першого удару кресала, й чоловік вийняв з-за пазухи підпал, вклав у нього трут, пробив кулаком у загаті дірку та вихнув усе те в загату. Він був певний своєї справи, бо одразу підвівся й, ледь пригинаючись, ступаючи широко, м'яко, попростував до очерету. И ще не дійшов до високої стіни очеретів з сивими запорозькими мітелками-чубами, як загата, в яку засунув підпал, спалахнула од верху до низу, довгий, вузький язик полум'я хитнувся, лизнув новеньку стріху. Воли перестали ремигати, здивовано повернули голови, вогонь освітив їх, зробив з гнідих кривавими, в спокійних, добрих волових очах затанцювали криваві промінці. Тим часом загата з протилежного боку хати горіла також – вогонь виїв чималеньке дупло й роз'їдав просянку далі. Куценька постать у короткому жупані підвелася, згинці, заячим скоком хуркнула до кропив'яної та нехворощаної шалини. Але перш ніж сховатися в ній, оглянулася – полум'я бурхало на всю силу, просянка тріщала, вогненна жужелиця здійснювалася в небо; постать перехрестилася й прошемеріла сухими губами:

– Слава гетьману Безпалому!

И так само перехрестилася біля очеретів інша, висока постать, прорекла:

– Слава гетьману Цюцюрі!

За хвилину процокотіли копита по дорозі до лісу, а ще за мить – по дорозі в степ.

З-за хмари викотилася місячна пательня, зеленаво-бліда, вияснена до блиску, на якій брат виважував на вилах брата в даремний пострах усім іншим братам, і освітила сонне село, палаючу хату на горбі, на димарі якої німо волав на поміч дерев'яний півень, а біля димаря примостилася зіщулена темна грудка з підтисненими білими лапками – чи то домовик, чи кіт.

II

Степ переймав воду гранітними скелями, але вода виявилася дужчою, розірвала камінні обійми й клекотіла, і скипала буком, й мчала вниз, до моря, спадаючи грізними лавами. Могутня, жива і вже приречена, а може, приречена од першого дня світотворення, як приречене все суще – на буяння, клекіт і смерть, на все й на ніщо. Перша лава спадала чистим, наче скло, потоком, й справді, здалік здавалося, що то скло, вигнуте й нерухоме, крізь яке подекуди просвічується каміння. «А вода по каменю, а вода по білому...»

Це скло було припасоване з правого берега до великого, замшілого каменя, нижче якого на дні виднів ще один камінь – у глибині сіріла спина потвори, на якій гралися червонопері рибки, там же, де лава спадала, було біло-біло й піняво, переколючено, окремі струмені цвіркали високо в небо, а далі вода знову мчала рівним ясним потоком, ледь-ледь запінюючись подекуди над схованими в глибині каменями або перекочуючись через них. Тут і там над плесами кружляли чайки, вихоплювали з води глушене риб'яче дріб'я й або з'їдали на лету, або шугали до високої скелі, декотрі ж сідали на велетенського дуба, який застряг між камінням другої лави. Дуб був білий, аж жовтий, вишмулений, наче кістка, й білі хребці колишніх віт стриміли до неба, на одному з них сиділа велетенська чайка й рвала чималу рибину, котра ще стріпувала хвостом; друга лава випиналася гостряками каменів, сивих на верхівках від пташиного посліду, й вода на ній не спадала рівним потоком, а клекотіла, й бурхала, й була гарматними ударами, закручувала внизу шалені вири, а нижче також стриміло кілька гострих каменів, які збивали воду в вузьку горловину, й далі вона падала стрімко вниз, в чорну безодню – пекло, яке булькало й клекотіло, розбивало струмені на бризки, що з них вставала золотаво-червона райдуга. Райдуга – вгорі, пекло – внизу. В повітрі стояв різкий запах спіненої води, розпеченого каменю, водяного зілля, яке обривали зі скель бурхливі потоки.

Клекіт і гуркіт, і все одно тиша, тихіша за будь-яку іншу тишу, згуки природи – то не гомін, то безгоміння, вслухавшись у яке можна почути плин власної думки і крові в жилах. Ще й на багато верстов довкола – нікого-нікого, тільки вода, та камінь, та чайки, та баклани, які нікими чорними привидами сидять на високих, з побіленими послідом верхівками стрімких скелях правого берега. Лівий берег низинний, сірий, хапає пустельністю за серце, й коли людина дивиться на нього, її огортає безпричинна туга. Коли ж вона дивиться зі скелі на Дніпро, який перед нею неначе на долоні, на боріння води та каменю, вона думає про вічне, немируще, підноситься душею й навіть забуває про власну смерть. Хоч смерть тут – близько-близько; на цих порогах, на цих каменях од давніх давен, од похмурих варягів і диких кочівників до нинішніх козацьких часів погинуло безліч люду, але та смерть не від неправди, не від чварів людських і лютості людської, й вона забувається; тут упокорення й благість, і думки про велич Бога, про смиренність та покору, про добро та істину. Тут можна сидіти непорушно годинами, днями – вічно, перетворившись на камінь та навіки замкнувши в собі раз знайдену, єдино правдиву думку.

Вище першої лави – високий камінний острів, на ньому верби, осоки та велетенські дуби, неначе зачаровані, вкриті молодим зеленим листом, і кипучий дубняк понад водою, й верболози в низинній частині острова, який кінчається піщаною косою. Нижче острова кілька маленьких острівців, декотрі з піску, декотрі з каменю, закручерявлені лозою, схожі на кинуті на воду зелені шапки.

Мимо цих острівців саме й пропливав, а точніше, пролітав – вода вже набирала розгону – довгий, просмолений, схожий на чорну рибину човен, у якому сиділо двоє молодих козаків – один на кормі, другий – на прові, вельми схожі між собою з лиця – високочолі, носи з горбинками, той, що на прові, трохи старший, йому літ за двадцять, той, що на носі, – молодший, літ під двадцять. Оголені до пояса – готові до всього (вже подолали не одну лаву), дужі тілами,

мускулісті, завзяті. Той, що на кормі, – з веслом, той, що на носі, – з довгою тичиною, буйночубий, чіпкий, зі зціпленими зубами, напруженим до сльози поглядом вдивлявся поперед себе, погукував, віддавав команди – перебрав на себе провід, дарма що молодший, а може, проводив зазвичай, старший видавався спокійним, тільки ж лишаювата блідість вкрила його щоки, й погляд блукаючий, бігучий – по всій воді, по якій вже вставали ледве помітні вихорці, а від води знову на ніс човна – на постать брата – було видно, що він більше покладається на нього, ніж на самого себе. «Пильнуй, Матвію», – голосне, пружке з прови, й на відповідь млявіше, не таке впевнене: «Пильную, Супруне».

Човен пришвидшив плин, вже майже летів – йому б крила, й він би наздогнав чайну зграю, яка летіла нижче лави, осів на кормі, піднявся на прові, й Супрун, здавалося, зносився на небо, вже не обертаючись, гукнув до брата ще щось кілька разів, з тих слів Матвій розібрав тільки те саме «пильнуй», Супрун вже нічого не бачив, тільки широку-широку гладінь ріки, надто в ліву руку (пливли ближче до правого берега), спокійну, однак дуже швидко, з окремими невисокими випнутими водяними горбами, і враз ніс човна задерся високо-високо, – здавалося, дуб одірвався від води й стрімко полетів униз, аж тьохнуло, вдарило у Матвія під горлом серце (вже не перший страх, і миттєве почуття злості на брата – він втягнув його в ці смертельні мандри), й хряскіт чи хлюпіт під ногами, шалена гойдавиця, глухе гудіння днища й хрипіння чи лайка Супруна, чиє перекошене обличчя на мить майнуло перед ним, і другий братів позирк вже з весело ошциреним частоколом зубів – човен устояв, летів носом вперед. І раптом якийсь скрегіт, дужий стусан знизу, – дуба розвертало кормою вперед, Матвій встиг гребнути веслом кілька разів, й знову удар, і хряпіт деревини, вода і небо мінялися місцями, й ще один, останній струс, і його викинуло в біле шумовиння.

Супрун устиг ухопитися за борт човна, який на мить став цапки, неначе норувистий кінь, і одразу ж ляпнув на воду, човен несло, розвертало знову, Супрунова душа влетіла в п'яти, але трималася там, він подумав, що загинув, однак так само чіпко тримався за борт човна, й піняві струмені перекочувалися через нього, й бачив він лише чорний борт, та раптом помітив поперед себе щось інше й зрозумів, що то берег, розпростав ноги й дістав дна. Щосили вперся в ребруватий камінь, подався вперед, знову втратив дно й знову знайшов його, й лише по кількох хвилинах зрозумів, що не пливе, а стоїть по груди у воді, то вона плине повз нього, а йому здається, несе його; в очах було зелено, у вухах дзвеніло, але він опанував себе, посунув ще трохи вперед перекинутого човна, й він тицьнувся кормою між двох сірих каменів, міцно застряв між ними. І далі тримаючись за борт човна, ще не до кінця вірячи, що живий, вибрів на берег. Став на камені, оглушений, зморений, мало що тямив, світ обкручувався довкола нього, й ходили ходуном груди, й билосся об клітку ребер серце: «Живий, живий», – радість гаряча, червона, болюча. Тоненьким струмінцем збігала по напеченому сонцем каменю з розбитого коліна кров, кривавила воду, і в цю мить щось червоно-чорне трісло в його голові, й зойкнуло, й вимовило: «Матвій!» Дрож струсив його тіло.

Широким скляним потоком плинула ріка й налітала на камінні зубці, поміж яких застряв корінням наперед дуб-велет, й потік бурунів, спадав униз, де також стриміли камені, розпачливий погляд хапав порожнечу води, ранився об гостряки скель, й гаряче закипало біля серця, а знизу, від живота, піднімався крижаний холод. І вже оте тремке, з обкипілої кров'ю радості «живий» мертвіло. Погляд ковзав по воді, перестрибував з каменя на камінь й спіткнувся на одному, у якого чопик не гострий, а округлий, зачепився за нього, прикипів, потягнув його всього вперед – з розпачем, надією в безнадії. Так, чопик ворухнувся, то – людська голова, Матвій, хто ще інший міг опинитися там, у білому клекогі. Іскра радості й гостра, як лезо ножа, думка: «Погіне, зірветься, там, нижче, – смерть». Матвій тримався за камінь, тепер Супрун добре бачив його, навіть бачив зчеплені на камені руки.

Це тривало лише мить. У наступну Супрун вже шукав, як порятувати брата, він знав: якщо не знайде способу, попливе туди й загинуть разом. Думка билася, наче риба в сіті, зда-

валося йому, що й камінь під ним гойдається, а миті, що спливали, кришили серце. І враз щось ніби осяяло його всього, він метнувся до човна – в носі дуба, за дощатими дверцями, схована їхня одіж, весь справунок: торби, казанок, волочок, туди Матвій також запхав мотузок на кілька сажнів довжиною. Супрун проміряв очима: якщо доплисти до дуба й осідлати його біля кореня, вже за забором, можна сягнути мотузком каменя, на якому висить Матвій, і підтягнути його до дуба... Про те, що його самого може знести на каміння, не думав. Витягав під водою шмаття, торби, врешті намацав мотузок й поки оперізувався навкіс через груди й зав'язував кінці, завмираючи серцем, ще раз кинув погляд на камінь. Матвій висів на ньому. Він не кричав, не кликав на порятунок, мабуть, і не сподівався на нього або й мало що тямив, вже сам був, як камінь.

Супрун перестрибнув на один камінь, на другий, – вище по течії, зайшов у воду й поплив. Загірбав ліворуч, потерпав, що промине дерево або не зможе за нього вхопитися, впився в стовбур очима, здавалося, зачепився ним за дерево, підтягувався на ньому, наче на линві, плив – певніше, його несло прямісінько на дуба. Чалапав рукою, вхопився за довгий білий сучок, долоня влипла в суху, нагріту сонцем деревину, з криком зірвалася з кореневища чайка, закружляла над ним, а Супрун вже перехопив інший сучок, виліз по ньому, осідлав дуба. На мить йому здалося, що він кудись летить, але одразу зрозумів, що то потік гойдає дуба. Не спочивав жодної хвили, по жовтій, зашмаленій сонцем деревині добрався до кореневища, пообламуване, воно стриміло, наче велетенські роги. Кинув погляд уперед і скрикнув: йому здалося, що камінь, за який тримався Матвій, порожній, й одразу ж побачив білу пляму обличчя, зморщеного з напруги, болю та страху. Матвій щось прохрипів, і Супрун гукнув щосили, збадьорливо, як тільки міг:

– Тримайся!

Він облизав пересохлі губи, розмотав мотузок і кинув один кінець до Матвія.

– Лови!

Вода заметляла мотузком, закрутила, й він сховався в спінених струменях. Супрун повів напруженими очима, шукав його й не знаходив. Поспішливо вибрав мокрий мотузок, відчахнув невеликий сухий сук і прив'язав кінець мотузка до нього.

Пустив сук за водою, посмикував, збиваючи до Матвія, врешті жовта, схожа на кістку, деревина застрибала біля каменя, Матвій, над силу втримуючись однією рукою, другою перехопив сук, якусь мить не зважувався відірватись від каменя, а далі вчепився в сук обома руками. Мотузок натягнувся, рвонувся з Супрунових рук, він потягнув, але його самого тягнуло вперед; притисло грудьми до кореневища, й Супрун почав вибирати з води мотузок. Викручувало суглоби, напнулися до розриву жили, тріскало серце, Супрунові здавалося, що тягне на себе увесь Дніпро з ямами й чорторіями, з протоками й затоками, лиманом і Чорним морем. Матвій бив ногами по воді, допомагав, але посувався дуже повільно. Від дуба до каменя – сажнів чотири, але кожна п'ядь переважала милі.

У якусь мить Супруну здалося, що не дотягне брата, мотуз почав виковзувати з його рук, проте він не спанікував, устиг обмотнути його довкола сірого сучка. Подивився на брата, але той чи й бачив його, Матвійове обличчя з налиплим на лоба чубом було схоже на обличчя потопельника. Й не було в Супруновім серці нічого: ні братерської любові, ні сердечної приязні, ні хлопчачої дружби, але був якийсь вищий обов'язок, щось таке – понад усім цим. Нараз Супрун збунтувався проти самого себе, свого безсилля, заскрипів зубами, потягнув правою рукою мотузок – підтягував по цяті, по цілі – попихав на сучку мотуз'яне кільце. В очах йому пожовтіло, руки й ноги дрібно тремтіли. Врешті прохрипів:

– Хапайся за корінь.

Матвій обхопив пальцями товстого кореня. Очі йому лізли з орбіт, рота вело вбік, він стратив усі сили й тільки якимись нелюдськими потугами не давав зірвати себе з кореня дуба. Супрун нахилився, перекинув вільний кінець мотуза за його спиною, другий тримав, намо-

тавши на сук. Матвій перепочивав, заплющивши очі. А тоді підтягнув тіло, потеліпав ногами, лівою, неначе гаком, зачепив зігнутий корінь, пойорзав на ньому, підтягнувся ще трохи, вперся правою ногою і врешті з Супруною допомогою видряпався на деревину. Повалився долілиць і лежав нерухомо, дихав важко, й те дихання ледь-ледь зводило плечі, та на голій лівій нозі, під самим коліном пульсувала синя жилка. Вода збігала з нього струмінцями, темнячи деревину, під головою в жолобку набігла калюжка. По тому повільно одкинувся од стовбура, сів верхи. Супрун поторсав його за плече, й коли Матвій оглянувся, вихекнув з посвистом:

– Ге! Ще не пріспів час справляти тризну!

Матвія чомусь злякали ті слова. Тризна – то їхнє сільське назвисько, вони од діда-прадіда Журавки, по-вуличному – Тризни, їх інакше й не знають у селі, й не звали Журавкою ні діда, ні батька, а тільки Тризнами, й прозвисько те, либонь, було не випадковим, всі їхні предки по чоловічій лінії гинули на бранному полі, гинули молодими, й рано вмирала або була брана в неволю вся біла челядь, вони двоє – останні Тризни з колись гіллястого, обчухраного роду, й нині також втікають на Січ від панської, лядської неволі. Нехороші, лячні, погано віщі слова мовив Супрун; та брати ще й не вибралися з цього пекла; хотів сказати про це, але Супрун зрозумів усе й так, впевнено стріпнув головою:

– Тепер допливемо. Перепочинь ще трохи.

– Вже...

– Сильно відштовхуйся ногами від дуба, з того аж кінця, а тоді поза он тим каменем...

– Пливи! – Матвій.

– Ні, ти перший. А я стану отут. На випадок чого, кину мотузок...

Вони обоє подолали бурхливий потік, добулися під скелю. Першим переплив Матвій, у нього вистачило сили здолати й цю перепону, а ледве повалився на розпечений камінь, почали тремтіти ноги, а далі й руки, його всього бив дрож, біла лихоманка, аж цокотіли зуби й темніло в очах. То виходила напруга й виходив страх, його сили дійшли краю, останньої межі, доля відпустила їх рівно стільки. Затихав повільно, зігрітий колючим весняним сонцем.

А Супрун раптом схопився на ноги й затанцював голяка на камені, виляскуючи руками по животі та стегнах: «Живі, живі!» А тоді нахилився вперед і тицьнув порогові дулю: «На!» Матвій дивився злякано, розтуливши рота.

А потім вони сушилися на скелі, сушили свій нужденний скарб, бродили по слизких каменях, вдивлялися у виїмки та заглибини, які, мабуть, позалишав якийсь велет, ступаючи босими ногами. Ті виїмки, круглі, гладенькі, – від його п'ят. І знайшли камінний наконечник стріли, а в розколінні під скелею – дивовижний, шиферний хрест, либонь, посланий їм вищою силою, вони поставали навколішки й помолилися. В надвечір'я впіймали в кам'яному затончику риби, зварили юшку й, обкутавшись просушеним на сонці кожухом (мали на двох тільки одного), вклалися в маленькій кам'яній печерці-заглибині спати. Вони не говорили про їхню смертельну пригоду, не розкривали насупроти одне одному сердець, не освідчувалися в братерській любові, не складали клятв на довічну дружбу – того соромилися й просто не вміли, не заведено те було в їхньому роду, в їхньому Журавчиному племені, і все ж, притиснувшись міцно один до одного, зігрівшись обопільно, почували, як в одне б'ються їхні серця, як переливається з одних грудей в другі м'яке тепло, й здавалося, що то переливається, пульсує одна кров, а Матвій ще й почував у грудях щемкість незвичайну, аж по щоках котилися гарячі сльози, й він боявся, аби Супрун не здогадався про них, й думав про те, що немає у світі того, чого б він не зробив для брата, навіть ціною власного життя, що вже ніщо-ніщо й ніколи не роз'єднає їх, і він до самої смерті нестиме в серці оце тепло, перелите в любов і навіть у щось більше, якщо воно є у світі, а мабуть, є, він збагнув це, коли вони молилися перед тим давнім хрестом. Бог є світло любові. Світло братерської любові, яке влилося в нього на все життя... Хай там що станеться з ними далі!

Те саме почував і Супрун, тільки не так щілко. Брати послули, й снівсья їм один сон: широкий луг у жовтих кульбабах, і сірий у яблуках кінь, який ступає білими копитами по жовтих квітах, вони обоє – одному п'ять літ, другому сім – сидять на коневі: Матвій попереду, Супрун – позаду, міцно вхопившись рученятами за брата, батько веде коня за повід, ступає поважно й трохи гордовито – гожих має синів, славних кохає козаків на заздрість сусідам і на страх ворогам. Вітер розвіває його пшеничні вуса, тріпоче червоною стьождою в комірі жупана – батько чепурун і трохи франт, чим особливо подобається синам, мати стоїть в кінці городу, дивиться з-під дашка долоні й осміхається карим усміхом. Так було.

**Брати послули, й снівсья їм один сон широкий луг у жовтих кульбабах,
і сірий у яблуках кінь, який ступає білими копитами по жовтих квітах**

Матвій і Супрун міцно й безпечно спали й не чули, як до скелі під'їхав лядський роз'їзд, але нічого не заіримітив, постояв і поїхав далі; не чули, як гудуть пороги, як полощуться на перекатах, ковтаючи стиглі зорі, тлусті соми, як форкає, випірнувши з безоднього Пекла, здоровенний, завбільшки з доброго бугая, увесь оброслий довгою синьою вовною, з сом'ячими вусами, тупими, стертими та пообламуваними на каменях, на порогах рогами, нечистий, всівшись на пласкому камені, від чого його чорний зад одразу став білим від пташиного посліду; сердиться й кличе найгарнішу на всіх порогах, серпоброву русалку Мар'яночку, а вона не йде, ховається серед подруг поміж гостро скелля й регочеться з чортиська, який ніяк не хоче змиритися з тим, що вже старий, що не гоже йому залицятися до молодих русалок та відьмачок; як стрибають з розбігу, з найвищої скелі у Пекло верткі, в'юнкі, регітливі чортенята, а потім, впливши, гострять об скелю коротенькі ріжки; тільки один згук, тонкий і гострий, як лезо ножа, пробивався в їхній сон, то плакала на вершечку скелі нічниця чи якась інша птаха, а може, й не птаха, а згублена душа, яка прийняла образ птаха, оплакувала свою далеку, вже перетлілу на порох плоть і всю рідню, оплакувала всіх погинулих на порогах і тих, що ще мають погинути в цьому одвіку вільному й невільному, густо скропленому кров'ю краї.

III

Матвій прикро, аж чиргикнуло об ручицю колесо, розвернув у тісній вуличці коні, вони зупинилися, здали назад, кінець дишла вискочив на той бік воріт. Ворота із соснових тичин – по дві тичини вкупі – старі й блаженські, підперті кілком.

– Одчиняй, – сердито гарикнув Матвій, і Сидір неохоче посунувся з воза. Зняв з підворітного стовпа лозову каблучку, поволеньки потягнув ворота. Він спав усю дорогу й зараз дер позіхами рота, дрімки позалягали в густих бровах, в очах, кутиках великого губатого рота. И сам великий, як гора, чорний, неначе циган, ще й шкіра на обличчі лисніє. Сидору тільки сімнадцять, а на взір – дебелий дядько. Матвієві він не родич, і не син, і не наймит, а воднораз родич, і син, і наймит. Запізнав він його літ одинадцять тому. Переймали татарський полон на Синюсі, татари кинулися кіньми у воду, полишили на березі гирю бранців, покинули тороки, і в них, у шкіряному мішку для овечого сиру вовною досередини, знайшли хлоп'я. Мішок було затягнуто ремінним шнуром у дитяти під горлом. Хлоп'я було чорне, мале, смердюче, завошивлене, прибите полоном, нічого не розуміло, на всі запитання тільки крутило чорною, в ковтунах, головою.

– Чий ти? – запитували козаки.

– Сатани, – шемріло потрісканими губами хлоп'я.

– Перехрестись.

Схоже на бісеня, хлоп'я лупало булькатими очима.

Хрестилися козаки.

Хтозна, через що забрав його Матвій. З жалощів? Він зроду жалісливий і добрий. Викупав хлоп'я у м'якій воді Синюхи, нагодував холодною саламахою. Хлоп'я довго відходило. И не знало, звідки воно, де поділися його батьки – Сарани, хлоп'я шепелявило, й з Сарани виходило Сатани. Воно навіть не знало, прізвище це чи вуличне назвисько. И не знали, звідки воно взялося, інші невірники. Вони побачили його вже в мішку.

Матвій привіз його до матері, яка ще тоді була жива. Пасло свині на гороховиську – двоє чи троє своїх, а то чужі, – збирало свиням жолуді, одні свині влягалися салом у боднях, підростали інші; й наче з води ріс їхній пастух. Понурий, роботящий, відданий Матвієві до дна душі, лінкуватий, потайний. Матвій, одружившись і застаткувавши, забрав хлопця до себе. Сам працював, як луг, і Сидора привчав до роботи, їли з ним з однієї миски, одягу справляв раз на рік. Тричі, вже підпарубчаком, Сидір кудись запропадав, один раз його не було аж два місяці, потім вертався. Де був, не казав. И тоді ставав ще мовчазнішим та понуришим. Не раз Матвій намагався його розкутурхати, але ані сварка, ані ласка не впливали на Сидора. Особливо очужів Сидір останнім часом, може, в тому був трохи винуватий і Матвій: появилися свої діти, почав віддавати всю любов і приязнь їм. Але до Сидора ставився як і раніше – рівно, хвалив за добру роботу, ганив за погану, брав з собою на ярмарки й на полювання, котрі той дуже любив. А ще Сидір любив вибиратися в нічне з волами та кіньми, часто пропадав на озері та на болотах: ставив крильчаки та верші, бив качок.

– Ну, чого стоїш, як межовий стовп, заводь коні, – Матвій дратувався. Він пасіював на нього всю дорогу – Сидір був непотрібний йому тут, просто зайвий, а от мусив брати з собою. Дратуватися на Сидора почав ще раніше, до тієї останньої події... Так, знедавна Сидір вельми перемінився. Став мовби причмелений чи прибитий, збайдужів і обледачів, дзигом дивився на Матвія, не виконував його велінь, уникав домівки. Навіть ночував невідь-де. И мовби дослухався до чогось, мовби думав якусь потаємну думку. Чи його зурочено, чи йому пороблено, але до шептухи йти не хотів. И таки щось думав, бо додумався...

У Матвієвого сусіда по бортях Охріма Цурки було підчерчено дві бортні сосни, по тому ще одну, Цурка зробив засідку й глибої ночі вхопив біля сосни зловорожця, шкідника, який

вирвався, але Охрім упізнав його. Ще й не світало, як побігла по хутору від хати до хати копна булава, й зібралася копа на місці звичнім, на Ваньківщині. Приволокли Сидора, одразу вчинивши його винним, і ланцюгом ув'язнили до сохи, привезли з Крилова містра з начинням катівським, привели попа. Сидір пробував одмагатися, одначе копа контр-аверсу слухати не схотіла, то більше, виявилось, що він довго не був на сповіді; окритий копним декретом, Сидір до вчинку свого признався, а далі озвірчився й зиркав на людей, як загнаний вовк. Мабуть, став би він під сосною на драбині, на останнім щаблі життя – бортних злодіїв і шкідників карають нещадно, – та дехто почав ряти й долягати, щоб дочекалися Матвія, котрий мав у суботу приїхати з гетьманської канцелярії. Копу перенесли й вчинили знову, уже з Матвієм.

Сидір більше не відмагався, й злість його звіялася, стояв покірний долі та людям, звисивши голову. Шуміли сосни, десь плакала іволга, а горлиця туркотіла заспокійливо, мирно – у світі немає нічого лагіднішого й заспокійливішого понад туркотіння горлиці, – й заплакало Матвієве серце, згадалася йому Синюха в пожухлих осоках, і чорне, смердюче хлоп'я в мішку, скручене недолею і сирицею, й виступив він наперед та сказав, що бере Сидора на поруки, а заподіяні шкоди винагородить. Шкоди довелося платити значні – за три всохлі бортні сосни, за дві копи – потрачені хліборобами в літні дні, – за клопоти містра, хоч він і не працював, попові й війтові. И однак копа не погодилася відпустити Сидора без кари, його прив'язали до сосни, вирізали дубця, поклали біля Сидорових ніг. Бити мав Матвій, Сидорів державця й названий батько. Матвій узяв дубця, подивився на широку Сидорову спину з темними волосинами по жолобку між лопатками, примірівся... завагався. Поб'є він Сидора й навіки розіб'є довіру, яка оддавна жила поміж ними, і приязнь, а може, вб'є й Сидорову любов до себе, не поб'є, не покарає – втратить в очах сусідів, та й Сидір занесеться ще дужче, забуде страх; і так, і так добра не буде. И долягала його думка: нащо вчинив Сидір шкоди, нащо попідчерчував бортні сосни? Не з дивного дива? И не з бешкетництва. Бо й не був бешкетником, та й шкоди великі, карні. Копа чекала. Жаско горіли очі в Цурки, він жадав побиття й боявся підштовхнути до того Матвія, боявся Сидорової помсти, бо теж не розумів, за віщо йому від того кривди, й сікався, аж клацав зубами, поривався до дубця Хвесько Бурда – собаколуп та п'яничка, чоловічок злий і кровожерний: «Дай я, дай я», але Матвій йому дубця не дав. Розщібнув калитку й кинув з сердечним жалем на траву таляра:

– Всій громаді на горілку.

А тоді спересердя і з жалю за гроші таки вперіщив двічі по Сидоровій спині. А вдома увесь вечір допитувався в Сидора:

– Ну для чого ти? Він тебе колись скривдив? Побив тебе?

Сидір мовчав. У сутіні хати був схожий на обгорілий пеня. До нього на коліна стрибнув Лисько, й він гладив kota. Так нічого й не допитався в нього Матвій і не почув від Сидора каяття. Якби Сидір покався, Матвій простив би його, але Сидір був неначе камінний, у його очах горів холодний вогонь. Тепер жили вони, неначе з'єднані отим ланцюгом, яким Сидір був ув'язнений до сосни. Матвій боявся лишати його вдома, аби не вчварив, не заподіяв ще якоїсь шкоди – не розкаявся ж, і вчинок його незбагненний – тягав з собою, як карний злочинець колоду. Може, він і залишив би його вдома, так і Федора, жінка, вельми просила: «Забери з собою, не лишай тут...» Сливе, вона щось знала? Але якби знала, мусила б сказати.

– ...Заводь коні! – гукнув з воза. – Та повертайся кукібініше.

Сидір байдуже повів коні, й віз зачепився заднім лівим колесом за ворітнього стовпа.

– Роззява, мармула, тюхтій, – лаявся Матвій. – В тебе розуму не більше, ніж у цього стовпа.

Сидір обійшов воза, вхопився ззаду за розвору й посунув воза праворуч – з усією кладдю й Матвієм поверх неї.

В'їхали в двір. Тісний, перегребаний курми, зацвірканий качиним послідом, качки бовталися в калюжі біля колодязя. Двір убогий – хата на одну половину, лісяний хлів, клуня та ще

погрібник. Над погрібником – велетенський в'яз, Матвій пам'ятав його маленьким в'язиком і пам'ятав, як обрубав його батько – в спідній сорочці, з закачаними рукавами, рубав віття й весело насвистував. Чомусь запам'яталося саме це. Може, тому, що потай хотів повторити той батьків свист і йому не вдавалося, а Супрун свистів на всю леваду, аж гнулися лози. Далі за погрібником раніше стояли дві шовковиці, однієї вже не було – замерзла в безсніжну зиму. Це подвір'я і все село Жуки – Журавчина батьківщина. Яка нині майже не промовляла до нього. Промовляла лише споминами про бідність, лихо, а він проганяв їх. Приїхав провідати брата, в якого давненько не був, приїхав на гостювання, – щойно минув Успенський піст, друга Пречиста, можна розговорітися, і є чим розговорітися – глибокого воза запакував повністю.

З солом'яної буди вискочив жовто-рудий, схожий на лисицю, пес, кинувся до Матвія, і він наставив чобіт для оборони, але пес швидко замахав хвостом, скавулів, лащився, а потім загавкав з радості, хоч тільки раз і бачив Матвія. Може, він прийняв його за Супруна? Того статися не могло, просто – такий пес, либонь, заласкавлений дітьми.

На гавкіт пса вийшов з хати брат, витирав долонею рота – саме вечеряли. Ступив зі збитого з теслиць ганку, загудів, як пивний казан:

– Го-го, а ходи-но сюди, Мокрино, кого нам Бог приніс, – і простер рубцювату долоню. Вони не обнялися – не визнавали лизання, навмисне малися поміж собою грубувато, але в очах Супруна світилася щира радість і губи йому ледь-ледь бриніли. Матвій усміхався широкою усмішкою. Стояли посеред двору, все ще тримаючись за руки. Матвій – рівно, Супрун – розчепіривши ноги. Такий він завжди – чіпкий, як корч, ще й палахкий, як порох. Брати вельми схожі між собою, навіть ті самі родимі цятки на шиї та лівій щоці, в Матвія ніс з горбинкою, в Супруна – аж кібцюватий, тільки вони неначе помінялися роками – молодший брат виглядав значно старшим, хоч йому тридцять чотири, а Матвію – тридцять шість. Дві грубі зморшки врубалися Супруну в щоки й надовічно врубався шрам у ліву брову, розітнув її надвое, і тепер, коли Супрун стояв до кого-небудь лівим боком, здавалося, що він підморгує; і збрижився лоб, гостре кібцювате обличчя вигострилося й закібцюватілося ще дужче, чубок – ріденький, ось-ось зблиснуть зализини, як у батька, ще й руда, якась хижа щітка вусів під носом. Де розвіяв буйні кучері, де розгубив срібний сміх – говорив хрипкувато, голосом запеклого курія. Все те Матвій відмітив із сердечним смутком. На ганок вийшла Мокрина, привіталася солодким голо-сом крізь складені бантиком, спиті життям губи. Нижча навіть від Супруна, з погаслими очима, зів'ялим невиразним обличчям, захвойдана, витирала руки об брудний хвартух. Далі висипали на ганок діти: дві дівчинки – років десяти і восьми, й хлопчик п'яти літ. Матвій вітався з усіма й, намагаючись зам'яти одвічну ніяковість стрічі, почав розкубрювати воза. Обмітаючи високим верхом сивої шапки павутину з низенької стелі, носив липівнички з медом, кадівбці з салом та м'ясом, поставив сторч два мішки борошна найм'якішого помолу, одного поніс сам, другого – Супрун, – радісні то хвилини – обдаровувати любу серцю рідню.

Матвій вертався з хати і в сінях зіштовхнувся з Супруном, цокнулися лобами й обое засміялися, враз з обох злетіла ніяковість, і наплинуло хвилювання, братське розчулення, вони несамохіть, мовби розходячись у тісних сінях, обнялися міцно, тепло й довірливо.

Скориставшись із замішання, принесеного гостем, дітлашня хапала з підрешітка сушню на узвар, втікала з нею в кутки. Матвій покликав дітей на середину хати, подав дівчаткам по кожушку, племіннику – чобітки юхтові та шапку, (а ще ж було найменшеньке, сиділо на лежанці з прабабою, намагалася пущнути на долівку, але стара тримала його за сорочечку, йому – півня цукрового на паличці), братовій – хустку шовкову, квіту темно-вишневого, а братові шапку дорогу – з кабарги, плисом підшиту. І всім разом сущиків півмішка і барильце калинівки на меду.

Супрун, забачивши барильце, крикнув:

– Оце ділю!

Мовби все інше його не вельми тішило. А може, й не тішило... Як і Мокрину... Ні, вона раділа прибуткові хазяйською радістю й заздрила на діверів статок, заздрість була більша за радість, вона приховувала її і дякувала солодким, нещирим голосом. Матвій вловлював те й нітився, й через те ще нітився, що малі, по своєму статку, привіз дарунки: свої діти, а надто жінка, він і з цього, що привіз, половину купив, потай, по дорозі, й братовій давав гроші, утаєні від жінки, невеликі гроші, все у них із Федорою на виду, тільки оця, вряди гідна поміч братові – утаєна.

Майже чотирнадцять літ минуло від того дня, коли вони виважували на мотузкові на Мокрихкладах, на Дніпровій лаві власні життя, багато води відтоді переклекотіло через Дніпрові пороги, чистої і забарвленої кривцею, багато справдилося й не справдилося сподівань. Не справдилося в Супруна й справдилося в Матвія.

Вони втікали на Січ від посіпак князя Вишневецького. Їхній батько, Гордій Журавка, козак запеклий і затятий, після погрому Острянина і Гуні та після того, як козацький реєстр шляхта звела до шести тисяч душ на папері, а насправді й до половини того, як замість виборної старшини скрізь, навіть у війську, стали правити комісари, опинився серед козаків-виписників, мусив сутужити у фільварку, та не мирився з тим, огинався, супротивився, пускав углоз погрози, врешті його та кума Шепеля, такого ж ворохобного та огурного, знайшли в лісі, куди вони поїхали по деревину, з відтятими шаблями головами. Вони – біля деревини, а голови – поміж ніг. І ніяких слідів, ніяких певних підозр. Та й хто б одважився висловити вголос ті підозри! Люди боялися навіть ходити в той ліс, де були порубані Журавка з Шепелем, оминали його десятою дорогою, не збирали там грибів та ягід. Як дійшли зросту Матвій та Супрун, стали і їх діймати роботизнами у фільварку, але в їхніх жилах бунтувала гаряча батькова кров, й одного дня вони залишили на полі, просто в загінку, в плугах, панські воли та вдарилися до втечі.

Прибившись до Січі, першої ж осені ходили з отаманом Небитим у морський похід на Козлов і вернулися зі здобиччю, й носила їх на зворотнім шляху над морською безоднею буряна стихія, й, наковтавшись солоної морської води, нахапавшись дрижаків, натіпавшись душею від страху, Матвій вирішив, що той військовий промисел не по ньому. Він закопав свою частку у Військовій скарбниці, над річкою Скарбною, а сам найнявся на рибні гарди; працюючий, як віл, тягав і катранив дьогтем велетенські сітки-матули, солив судака та стерлю, й солоня ропи – саламур – роз'їдала йому руки до кісток, бив по льоду остями щуку й не цурався ніякої іншої роботи, примножував свій скарб. Супрун же свою частку прогуляв у січових шинках за два тижні, розпочавши з шинку чину світлого – з шовковим убрусом на столі, й скінчивши в пивниці чину найнижчого, де замість столів – поклинцьовані ятаганами та шаблями пеньки – щоб лихий, схожий на прибиша шинкар, який уміє стягнути й сорочку з п'яних плечей, не завдав неправдивої лічби, а тоді барложився на вигоні з іншими такими ж голоколінчиками, чекаючи випадкового, ненадовго найму, й ходив ще в кілька водяних та піших походів, і пройшов з Хмелем всю війну, всі битви, стер шкіру не на одному сідлі, й стер на долоні шкіру руків'ям шаблі. И нічого не нажив, й то попадав у реєстри, то випадав з них, і зараз гаразд не знав, хто він – козак чи посполитий. Все село віддане генеральному хорунжому на ранг, але не признавало його влади, й хорунжий не їхав туди – боявся. Гарячий жар Хмельниччини ще не вичах у ворохобних серцях. У Супруновому серці він горів особливо яскраво. Власне, там достатньо було й іншого жару. Супрун ніколи не вмів ходити по одній кладці, стукався в усі двері, які траплялися; вигадник, заводій усіх грищ та сварок, найкращий їздець на коні, затятий картяр і мисливець, жив одним днем, таким був на Січі, на війні, таким і залишився. Через те йому було особливо важко примиритися в тому чарункові, в який його закинуло життя. Матвій же, навпаки, – чоловік міри, стриманий, поштивий до старших, з усіма рівний, рідко коли на кого сердився, рідко до кого почував неприязнь, нічим не захоплювався вельми, дивився на світ спокійними очима й думав, що у світі все раз і навічно усталене, й місце йому визначено Богом,

потрібно тільки міцно за нього триматися, складати Богові подяку за всі його маленькі милості й сутужити, сутужити без кінця. Умів робити будь-яку роботу, й шаблею володів не кепсько, й стріляв не гірше за інших, але ніколи не вилітав конем наперед війська й не викликав на герці супротивників, і не тому, що боявся, а вважав те порожньою забаганкою, непотрібним ділом.

Коли почалася Хмельниччина, як і Супрун, взяв до рук шаблю. Він пройшов побідний шлях – Жовті Води, Пилявці, Збараж, – під Збаражем був убитий обозний писар, і йому дісталися його перо та каламар. Хлопцем три роки ходив до школи й мав не кепський стрій письма. Писав, прилаштувавши папір на котлах, і на возі, й на сідлі, в наметі й просто неба, й врешті потрапив підлиском до генеральної канцелярії під руку генерального писаря Івана Виговського, нинішнього, з двадцять шостого серпня 1657 року, гетьмана. За зароблені на гардах, викопані на Скарбній гроші та за писарську платню купив дворище біля Градизька (недалеко від Чигирина, від служби, й водночас за Дніпром – безпечніше від поляків). На батьківщину не претендував, та й претендувати там було ні на що – тільки обійстя й город, землі не мали. На дідишні осівся Супрун, мати два роки жила при ньому й померла від застудної хвороби.

Мокрина розігріла кулешу, Матвій кришив велетенським ножом ковбик, кришив кро-в'яну ковбасу (Супрун кравав черствий, аж він скрипів під ножом, хліб), й трохи не сів на радість дітям у насіяне на лаву на завтрашні пампушки борошно.

– Ножака в тебе...

– Ге-ге... В мене все до справи, кат його лиха, – ощирих щербатого, під щетиною вусів рота Супрун. Він жваво потирав руки, поглядав на барильце з калинівкою, і Матвієві це не сподобалося. А вихиливши дві чарки, розбалакався, розхвастався, похвалявся кобилою, яку «купив майже за безцінь», «хвілозопом»-псом, а особливо дітьми:

– Ростуть Журавки! Он яке мале, а вже... Яremo, де бозя?

Дитя, якому ледве минув рік, вказувало пучечкою на ікони.

– Бач! А як мати мак тре?

Мале стулювало кулачки, ставило один на один і водило, нестеменно, як водять товкачкою в макітрі.

Старшенькі сміялися, трубили гостинці – бублики та цукерки – поки Мокрина не сховала мішечок.

– Та я про те – тупий дуже ніж...

– Такий хазяїн, – Мокрина.

– О, заскрипіла... Ану, діти, розвеселіть матір...

Діти похапали хто гребінку, хто качалку з рублем, хто ложки, й весело, з реготом вчистили жидівського «Триндика», а далі всі разом сипонули до столу. Супрун був задоволений, і діти також.

Вони любили батька, – він такий, що й насвариться, і вдарить інколи, але й пограється з ними, – а ще більше пишалися ним. Зберуться на вигоні парубки, підійде до них батько й почне борюкатися – ні навручки, ні попідсили не візьме його ніхто. Інші дядьки стоять під ворітьми, лузають насіння, підсміюються, але все те із заздрощів. Або озброїть лозинками парубків, почне навчати бойної справи, шмагає небораків по плечах і ребрах, аж вони пищать, ще й погукує: «Закладайся, закладайся, остолопе, чого голову підставив, дві їх у тебе, чи що? Одна, й та дурна». И так сполосує, а вони нічого – дякують. И до річки бере дітей, впіймають климлею карасів та в'юнів, а тоді варить у садку юшку. Сам і рибу почистить, і пшоно змие. Діти в'ються біля нього, цвірінчать з радощів, допомагають... А батько куштує юшку на сіль, прискалює веселе каре око, підморгує їм:

– Мати такої зроду не зварить. Це – козацька юшка.

Мокрина сиділа навпроти дівера церемонна й показнопривітна, зі стисненими губами, й Матвій подумав: «Ну чому Супрун женився на такій куріпці?» Адже був парубок на всю губу. Ще хлопцем навчився грати на бубні, й парубки запрошували його на вечорниці, й пісню

поведе, й відчайдух неймовірний, – найвищі кібчачі гнізда – його, найнебезпечніші водорії на річці – також його. Матвій – статечний, розважливий, мовчакуватий. Супрун – рахубний, гострий, рвйний. Його прозивали Ножиком. Ще й з себе показний, хоч і не рославий, широкий у плечах, кучерявий, дошпетний на слово. Але застаткувати не вмів, та й чомусь господарство не йшло йому в руку: то купив коня краденого й мусив віддати господареві, то зіпріло і пропало збіжжя в засіці, а то раптом наткнувся на забитого на своїй ниві невідомого чоловіка, перетягнув його до сусіда, та лишилася тясьма, яка привела суддів, одвестися не зумів, не захотів, й зо два роки тягали його по судах, витратився на суддів та райців, бурмістрів та війтів. Скінчилася та халепа, розсварився з городовим отаманом...

Він не здавався, але в боротьбі з стихіями життя ярий жар його серця дедалі більше брався попелом, і вже Супрун не жартував, а тільки шкилював, і все дужче оздоблювався та озвірчувався.

Якими брати були колись, такими й залишилися: Матвій статечний, рівний у поводженні, працьовитий, Супрун – запальний і запеклий, коли ж випивав (а то й не випивши), розвихрений та буйний, любив людський тлум, любив покомизитись і позбиткуватися, якщо було над ким. Тільки все те невесело, зі злістю. Матвієві до кривавиці шкода брата й ніяково перед ним, найперше за свій статок (хоч, звичайно, не віддасть його нікому, навіть братові), він щиро був переконаний, що все те найперше мало б належати Супрунові – той сміливіший за нього, дошпетніший, вправніший. Навіть майстровитіший. Бувало, хлопцем, і млинок змайструє, і grindжолі, й самопала (ходить після того з обшмаленою щокою), й дивно Матвієві, що йому не статкується. Матвій тільки грамотніший, трохи знає навіть латину (Супрун ходив до школи лише рік, покинув її сам) і, як вважає сам, – мудріший. И застаткував з тієї ж грамотності, мудрості, обачності, розважливості. І все ж йому ніяково перед Супруном. І жаль бере на братове безталання, на нужду. Низенька, темна хата світить злиднями з кожного кутка: жовтий мисник з щербатими мисками, оберемок чорних рогачів біля печі, й сама піч чорна, давно не мазана, з чорним глиняним хрестом, павичі на ній схожі на весняних злинялих квочок, стіл і лава ще прадідівські, липові, тільки скриня багата, висока й мальована, окована залізними штибами, з лядськими ангелами на вікові – привезена з-під Жванця, чи не єдиний бойний здобуток Супруна Журавки. Убогість і занехаяність, ще й дітей купа – коли їх наплодив, шість літ толочив конем поля, залітав додому тільки на час – зробити дитину – й знову в сідло. Двічі рубаний, стрелений кулею. Тим не хваستася, про те розповідати не любив. Жінка пісна, лаюча... Ще й прабаба. Не баба, а прабаба. Дев'яносто один рік! Людська подоба із зморщок і шкуратків, нічого не бачить, погано чує, ледве-ледве човгає ногами. Сидить на лежанці, квилить:

– На людей смерть, а про мене забула. Жду її, виглядаю, як парубок невісту, а вона не йде...

– Мамо, не скигліть, – Супрун. – Півчарупинки вип'єте?

– А їсть добре. І навіть п'є, ще проживе, – скрушно мовила Мокрина.

Стара випила й знову:

– Хоч би померти за тепла. – (Останній клопіт, останнє прохання в Бога – не завдати людям прикрості.)

– Отак цілий день... Аж голова болить, – поскаржився Супрун, але без злості. И Матвієві защеміло під серцем: добрий чоловік його брат, інший би на таку поторочу, нахлібницю, ще й не свою – з жінчиного роду, – давно б запікся лютістю, а він – лишень так, для порядку, погримує на неї, але ставиться з повагою і милосердям. Мабуть, і жінку терпить з милосердя, та й куди дінеться? А може, любить? Чи можна любити таку гороб'їху? И зустрівся з Мокрішою поглядами, й щось засвітилося в її очах, аж йому стало страшно.

Їли з великої миски, діти хапали одне поперед одного. Матвій помітив, що ложки в усіх – і в нього теж – щербаті, пообгризувані, чомусь згадалися ложки у власному домі – новенькі, грушеві, з держальцями-рибками.

– Я все про своє, – схаменувся Супрун. – А як же ти маєшся? Федора цвіте, як рожа? – й дивився на брата радісним світлим поглядом. Супрун помітив, що слова про рожу-Федору не сподобалися Мокрині.

– Яке вже цвітіння. Горшки, діти...

– Що там – двоє дітей...

– Дрібні діти...

– Дрібне лихо... – засміявся. – Хазяйство твоє як?

Матвій хотів похвалитися ще однією прикупленою сіножаттю й прикусив язика. У Супруна немає жодної сіножати.

Сидір з ними не вечеряв – узяв лусту хліба та кришень ковбика й потягнув з хати.

– Нелюда твій придбанець, – сказав Супрун, і Матвій зрадів, що знайдено розмову, та розповів про Сидора, про підчерчені борти та судну копу. Охкала Мокрина, втрутилася й стара з лежанки – голова її, на подив, була світла, вона пам'ятала все од малечку, й теж розповіла, як колись судили бортного злодія і повісили на його власнім мотузянім злодійським лазиві. Розмови вистачило до смерку.

По тому ще сиділи на колодці біля тину, за яким на яблуневому гіллі сушилися грубі полотняні сорочки та Супрунові сподні, курили.

...Знайоме подвір'я, знайомі сутінки, знайома шовковиця, на яку лазили хлопчиками з куснями хліба підвечіркувати. Але спогади не тривожили Матвія, ніби й не він тут жив, а хтось інший. Він увесь – від чуприни на голові до п'ят – над Синичкою у своєму хуторі, вріс у нього душею, думками, хутір один вабив і манив його, тільки там відпочивав по-справжньому, тільки там знаходив спокій. Він домашній, як гарний кіт, і нічого йому більше у світі не треба, нікуди його не пориває, нічого особливого не прагне, на відміту від Супруна, про котрого підозрює, що йому погано тут, не ліпше було б і деінде. Супрун сам не знає, чого хоче, і весь час згадує Січ, вогненний Дніпровий заплава, підпалений татарами степ, козацьку лаву, що летить за помахом пірначка. То було життя! Хоч навіть там він марудився, часто не тримався строю, – через те й не вибився у значні козаки, не доскочив чину, а про статок так і зовсім не думав. Є такі люди, які народжені для степу, для дороги, вони не відають, що дороги для того й існують, щоб приводити до двору, додому, до затишку, до сім'ї.

У Супруна тютюн домашнього посіву, мішаний з коренем-рубанкою, у Матвія – прилуцький, турецького заводу, пахучий, щіпливо-солодкий. Супрун закурив з братового гамана, мовив з невеликим лукавством:

– Панський дух у мене увійшов. Може, стану паном? – і заскалив око, як кібцюватий півень.

Матвій збагнув – той камінчик у його город, – не підняв.

– Панів Хміль за Буг прогнав...

– Лядських прогнав, та свої прокльовуються. Уб'ються в колодочки, розпустять пір'я. І буде, як у Польщі...

– Ми ж не під Польщею, під Москвою...

– А буде, як у Польщі, – вперто повторив Супрун.

– Чого не як у Москві? Там оддавна пани й мужики... Холопи. А в нас... Гетьман мислить по-іншому: які в кого були привілеї і які хто має нині – затвердити. Укласти тверді козацькі реєстри. Широкі... – сказав поспішливо... – Всі, хто ходив з Хмелем у походи, мають бути внесені в ті реєстри. Посполиті платитимуть стації...

– Поміж нами такого не водилося зроду, щоб гетьман, полковники або сотники володіли людьми.

– Гетьман Хміль давав села на ранг...

Супрун мовби не почув того.

– Козаки шинкують горілкою на чарки, чого теж зроду не водилося. Одні наживаються, інші збувають останнє. Не встигнемо тричі чхнути, як уже шляхта на шию сяде.

– Чого б то?

– Бо писар сам із шляхти. Душа його шляхтянським лоєм вимазана, і сам увесь у тому лою.

У першу мить Матвій не зрозумів, про кого мова, й перепитав:

– Який писар?

– Той пан, що булаву у Юрка видував.

Матвій образився.

– Гетьман...

– За шкапу виміняний.

Матвій покрутив головою: не подобалася йому така балачка, не сподівався почути таке від брата. Супрун натякав на те, що Виговського викупив з татарського полону покійний гетьман Хмельницький. Корінь Виговського проростав із стародавнього роду дрібної української шляхти, його батько, Остап, служив у митрополита Петра Могили, один дядько – Василь, носив полковницький пірнач, другий, Самійло, сотницьку тростину, Іван же справляв суддівську службу при луцькому магістраті, далі писарював при польському комісарові, зверхникові над Україною, на тій службі познайомився із чигиринським сотником Богданом Хмельницьким і заприятелював йому. Поляки повели його з собою в похід під Жовтими Водами, де Хмельницький погромив польські хоругви, попав до татарського полону, впавши в ноги Хмельницькому, випросив у нього викупу в татар. Згодом гетьман вручив йому каламар генерального писаря, й проносив його Виговський дев'ять років, вмочав у нього добре затемпероване перо, коли вже благодійник лежав на смертній постелі – оповіщав світ про хворобу, відтак про смерть славетного гетьмана.

Матвій шанував нинішнього гетьмана за все: за тонкість розмислу, за мудрість, за освіченість і дотепність, навіть за ту ж шляхетність і чепурність, – гетьман нікого не сліпить золотом та сріблом свого убранства, одяг на ньому не багатий і не бідний, до ладу припасований, сам чистий з лиця, з хвацькими (таки шляхетськими) вусиками, в очах – хитра лукавинка й поштивість до кожного, з ким веде розмову, він її веде так, що забуваєш, хто перед тобою. Надто він приязний до Матвія, і той платить йому за шеляг таяром.

Деся над головою в синіх в'язових сутінках виспівувала якась птаха, виспівувала гарно, Матвій здивовано повів головою на той цінкіт.

– Шпак, – пустив угору, у вишневе листя струміль диму Супрун. – Штукар, як і твій писар, за кого хочеш пісню виведе.

Образ знову черкнула Матвієві по серцю. Надто тим, що називав Виговського писарем.

– Писар – це я... Простий писар канцелярії, підписок. Чим, Супруне, не догодив тобі гетьман?

– Є достойніші.

– Хто?

– Хмельниченко.

– Дитина – добра та щира. Сімнадцятий лишень... Його ще кортить у вовчка гратися...

Поїхав у Київ, повчиться в Академії, набереться розуму...

– Писар його туди спровадив.

– Якщо й так, то правдиво вчинив.

Супрун вибив з люльки об підбор Матвіїв тютюн, натопкав свого – давкого, ядучого. Жар з люльки перебігав у траві іскрами, згасав. На небі засвічувалися лампади зір. Далеко-далеко, на протилежному кінці села, зринула дівоча пісня:

Баламуте, вийди з хати

Хочеш мене закохати,
Закохати та й забути
Всі ви, хлопці, баламути!

Той самий «баламут», ще з їхньої парубоцької молодості. А далі:

Ой на горі вогонь горить

Тим пісням на відповідь на сусідній вулиці відгукнулося густе, парубоче:

Ой да розвивайся, ой да сухий дубе, —
Завтра мороз буде,
Ой да убирайся, молодий козаче,
Скоро похід буде

Дівчата співали про кохання, хлопці – про похід. Дівчата чекали парубків, парубки чекали походу, щоб вернутися із звитягою, заслужити кохання. Одвічний шал крові й одвічна омана. Журавки вже знали це, й однак пісні торкнули в грудях струни ніжні та сумні, й вони задзвеніли срібними споминами. Але навіть та печально-солодка мить не вивела їх із рову, яким брели. Здавалося, і доокіл, і в них все було, як і колись, і вони були такі, як і колись. Але й не такі. Рішуче, не такі. Свідомо чи позасвідомо намагалися вернутися до себе, колишніх, але почували, що не можуть. Щось незримо, невловимо стояло поміж ними, стіна, якої не видно й немає, і яка однак є, і яку не можна повалити. Та стіна – час. Він багато чого поміняв у них, обснував павутинням думок, звичок, віри й недовіри – насамперед до самих себе. У душі у того і в того трохи вогню вигоріло, натекло туди іншого, помінялися кольори... Той вогонь горів не в одне, розносив їх у боки. Обом було прикро з того, й обоє не поступалися.

- ...Є й інші достойні.
- І багато їх? – з глузом.
- Та з півдесятка набереться!
- А хто ж перед веде?
- А хоч би й полковник мій.

Матвій також вибив попіл з люльки, більше люльку не напаковував:

- Я не кажу, що пан Мартин Пушкар не достойний...
- Ще б пак... Хто одважиться шемряти проти нього. Всю війну під Хмелевою короговою...

В усіх битвах... Де найжаркіше, де проріха – там і він. Тілом власним затуляв проломи...

– Валечний козак. Але й Виговський... Ти його і знаєш, і не знаєш. Найдовіреніший чоловік Хмеля... Золотий розум. За віру християнську живота покладе... Товариство кричало на гетьмана його.

- Десять горлянок старшинських.
- Неправда!

* * *

Той день стояв перед його очима.

Була остання неділя серпня тисяча шістсот п'ятдесят сьомого року, літо догоряло, черепичні дахи будинків пашіли спекою, і все місто, обваловане, обнесене високою стіною, здавалося однією великою пательнею, і на тій пательні, на широкому, чисто заметеному, посиланому пісочком гетьманському дворі смажилися в святкових жупанах, опушених хутром кунтушах люди – здебільшого старшина, – утиралися шапками, шовковими хустками, рукавами, декілька

челядників розносили в цебрах холодняк, козаки черпали його корцями, пили, розливаючи воду на жупани та на жаркий квіт святешних сорочок. В повітрі стояв міцний пах шкіри, кінського поту, а також айстр і груш та яблук. В очах козаків це подвір'я ще поставало в іншому строї, чорному, жалобному, здавалося, ще вчора винесли звідси тіло валечного гетьмана й повезли до останнього вічного прихистку в Суботів, тисячі людей тоді товпилися тут, на подвір'ї, і на вулицях, тисячі й тисячі тягнули вузькою курною дорогою з Чигирина на Суботів – з долини на гору, з гори на долину – безкінечна жалобна стрічка (з важкого минулого України в не менш тяжке її майбутнє), без дзвонів і без гарматної та рушничної стрільби, так заповів гетьман, – й майже всі ті люди гірко плакали, водночас людей вже змагали інші пристрасті, колотили ними, поривали до запальних розмов і сварок. Кажуть, що спокій вічний, крутіж минулий, але тоді було навпаки – про вічне забули, крутіж втягнув у своє коло майже всіх.

І нині багато люду юрмилося на вулиці, вони не поспішали до гетьманського двору, бо бачили, яка там стоїть духота, тут, попід стріхами хлівів та клунь, під яблуневим віттям все-таки тримався якийсь холодок, але коли на ганок гетьманського дому вийшов Юрась Хмельницький з булавою в руках, козаки лусом повалили в ворота. За кілька хвилин їх нашевкалося по зав'язку, у дворі сталося стовписько («Куди прете, подушимся», «Гей, замкніть ворота»), й тоді кілька дужих челядників, либонь, за чиєюсь командою, вхопилися за обидві половинки велетенських дубових воріт і поволокли їх та з грюкотом, одпихаючи тих, хто ліз до двору, зачинили, засунули великим залізним засувом, та ще й заложили в скоби дубового дрюка. Загупотіли по дубині кулаки, хтось кресонув лайкою, але челядники, німі, похмурі, стояли в ряд, підперши ворота спинами, одхевувалися.

Гетьманич – гетьман і не гетьман: перед смертю гетьмана Богдана-Зиновія старшина ось у цьому самому домі на бажання самого Хмельницького просила його благословити на найвищий уряд сина, й він вволив її (свою) волю, благословив і благословила старшина, але остаточне слово мала сказати козацька рада, – озирався приголомшено й злякано: він і справді боявся цих дужих дядьків, боявся відвічальності, котра звалилася на нього, боявся самого себе. Довгоший, чубатий, мало схожий на батька, справляв враження спудея з вертепу. Не сказати, що він зовсім не прагнув булави, за недорослістю був геть позбавлений честолобства – навпаки, молодість здебільшого буває надто честолобна, надто самовпевнена й нерозважлива, він просто розгубився; приголомшений батьковою смертю, не знав, що йому чинити, які повеління віддавати, та й як їх віддавати, а ще ж, може, доведеться вести козаків у похід, на війну, того боявся зовсім, почував, що не має в душі твердості, що душа в нього хистка й крихка, й трохи з жалем, а трохи й з полегшенням розлучався з булавою. Нараз струснув головою, немов відбиваючись від якоїсь примари, видрібця збіг з-під бунчуків, якими його вкривали осавули, з ганку, аж зачепив малинову корогву, що її тримав перед його обличчям генеральний хорунжий, і Христос, здавалося, невдоволено повів бровою, поклав на застеленого килимком столика булаву, вклонився й сказав:

– Панове рада, щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи вітця мого, тільки ж через свої молоді літа, через свій недосвід не можу його тримати. Обирайте за гетьмана іншого, старшого за мене, заслуженого та достойного.

З жалем ще раз поглянув на булаву, й рот йому розтулився, й так само швидко, зашпортовуючись, задріботів жовтими сап'яновими чобітьми по сходах.

Тепер з сіней посунула генеральна старшина. Першим вийшов Виговський, ішов розмірним кроком, ступаючи не широко й не вузько, також подякував за честь, поклав срібний каламар, оправлений золотом, повагом пішов назад, по тому поруч з каламарем ліг пірнач обозного, печатка судді, бунчужний прихилив до ганку гетьманський бунчук і також зник у хаті. Прості козаки з того дива пороззявляли роти. Старшина багатозначно презиралася. Полковники і старші урядовці стояли попереду, біля самого столика. Булава бризкала сонячними іскрами у всі боки. Самоцвіти горіли, переливалися, обкладена слоною кісткою ручка поблискувала

таємниче, вабливо, погрозливо. Нікчемний прах, золото та каміння – вона чаїла в собі неймовірну силу. І в цю хвилю здавалася нічиєю, та й насправді цієї миті була нічиєю, марилося – простягни руку, вхопи, і ти враз заволодієш найбагатшим у світі краєм, величезним, досвідченим військом, селами та хуторами, людськими душами, дівчатами-красунями, солодкими медами, а основне – найсолодшим для людини у світі скарбом – владою. Бо все під сонцем минуше, все пробувається – вина та наливки вкисають, меди гіркнуть, красуні старіють, і їхні поцілунки стають прісні, тільки влада лишається вічно молодого, хижого й ненаситного, тільки її п'є і не може напиться серце. Візьми в руки булаву, і вже ти не такий, як усі, – вищий, мудріший, достойніший. Мало хто, прагнучи її, беручи її до рук, знає, що вона – найхижіша сила у світі: її іменем убивають, проганяють людей з насаджених місць, роблять їх нещасними, що влада – це підступ, науст, недовіра, вічні обман і брехня, влада робить людину підозріливою, злою, вона вичавлює з серця любов і вливає туди погорду та жорстокість. Вони несумісні – любов і влада, вічно змагаються між собою, любов коротка, як спалах зірничі, а влада – довгий холодний дощ.

Золоті іскорки, ламаючись на самоцвітах, грали в очах старшини. Звідси, від ридванного хліва, ставши на пеньок для підкладання під колесо, коли його знімають з вісі, Матвій бачив усіх. Козаки припечатали його плечима до дверей, підпирали головами, а біля самого Матвієвого обличчя звисла гілка груші-дулівки з великими, наче глеки, грушами, вже стиглими, на деяких яріли цукристим соком золоті порепи, з котрих пили сік тонкостанні оси. Матвій знав, кому те самоцвітне проміння ятрить душу, будить надію – в декотрих більшу, в інших – меншу, ще в інших – маленьку-маленьку, а якщо й немає надії, то є сподівання на випадок, фортуна, примхи й заскоки якої ніколи не відгадати. Он відводить очі й не може відвести миргородський полковник Григорій Лісницький, чоловік честолюбивий і ворохобний, покійний Хміль вже з смертного одра послав його в похід на татар наказним, вернувшись з походу, Лісницький не віддав булаву наказного й сподівався, що вона стане булавою виборного; переяславський полковник Павло Тетеря – грамотій і книжник, вважав, що мудрішого за нього серед цього люду чоловіка немає, отже, булава мала б належати йому; генеральний обозний Тимофій Носач – щодо грамоти – темний, як чобіт, але хитрий, пронозливий, дошпетний, він також на щось сподівається; прилуцький полковник Петро Дорошенко – муж достойний, воїн мужній, безстрашний, війську та Україні відданий, не відмовиться у віддяку за ту відданість отримати булаву, нервово крутить вуса, почісує лівою рукою кучеряву борідку; славетний Іван Богун, полковник Паволоцький, простий і нелукавий, але хто більше за нього вистинав ворогів України, хто більше важив життям, гнівався в душі, що його не мають за мужа державного розмислу, а тільки за рубаку. Брати Виговського в других Костянтин, Федір та Данило, котрий до того ж ще й тримав дочку покійного гетьмана, і дядько їхній Василь, полковник Овруцький, всі вони погамували власні афекти, прагнули втиснути булаву в руки Івана. Генеральний суддя Богданович-Зарудний, тілистий чоловік, неспішливий у діях та розмислах, – вихователь Юрасів, хіба вже тим заслужив на найвищу відзнаку, як і другий вихователь, осавул Ковалевський; уманський полковник Михайло Ханенко, вдачею непостійний, енергійний, одним оком зорить на польського короля, другим на запорожців, сподіваючись на поміч звідти і звідти; ще інші полковники: лубенський – Швець, чернігівський – Силич, подільський – Гоголь, подністрянський – Зеленський – кожен сам собі на мислі, їх підпирають приятелі, родичі, родичі родичів зі значних родів українських – Сулим, Северинів, Лобід, Сомків, Головацьких; всі вони разом і кожен зокрема йшли стежками покійного гетьмана, який на останку життя важко передумував свою, вже один раз звершену, думу про те, що було б чи не найкраще огородитися власним тином, лишивши перелаз до Польщі та укріпивши на перелазі федеральну корогву. І гетьман, і вся старшина вельми були невдоволені й налякані кінцем війни з поляками вже після Переяславської угоди, а саме тим, що московити, супроти Переяславських пактів, уклали з погромленими поляками під Вільно мир, не пустивши в посольський намет

козацьку депутацію, хоч козацькі полки під рукою Івана Золотаренка здобули не менше міст, ніж московські, а сам Золотаренко здобув собі кулю з польського карабіна, від якої й помер. Хворий гетьман шукав спілки з Карлом X, який сягнув своїм військом Познані і заволодів усією Великою Польщею, й знайшов її, московити ж, уклавши угоду з поляками, штовхали українців проти шведів. Але хворий гетьман спілки з Карлом не розривав, ще й намагався ступити спілку більшу – між Україною, Семигородом, Литвою та Швецією, перетрактації Хмельницького та Карла тривали, а тим часом Україна й Семигород розпочали війну з Польщею (Швеція застрягла у війні з Данією і мусила вивести з Польщі війська), семигородців вів князь Ракочій, українців – посланий Хмельницьким полковник Антон Жданович, разом розбили під Замостям гетьмана Потоцького, захопили Краків, Берестя, а потім і Варшаву, українська та польська шляхта Пінщини та Волині сама попросилася під руку Хмельницького. Козакам здавалося – дістали неба. Одначе воно само швидко обвалилося на них. Відступив Карл X, на поміч Польщі вислала військо Австрія, Москва ж, яка пильно стежила за успіхами козаків, лютися на них, вимагала, аби Жданович вернувся на Україну, а українці розірвали спілку зі шведами та Ракочієм, а що не могла того досягти наказами та погрозами, надолужила підступом – у військо Ждановича були послані великою лічбою хитрі та підступні вар'яти під нитковим проводом дворянина Желябузького, котрі почали підбурювати козаків проти Ракочія, лякати царським гнівом, зваблювати обіцянками, й врешті втомлене військо вирушило додому, ще й захопило з собою висланих їм у поміч з-під Корсуня козаків під командою Юрія Хмельницького. Звістка про відступ Ждановича й поклати гетьмана на смертну постіль. Ще одна велика прикрість долягала сих старшин – майже в одночасся з Хмельницьким помер київський митрополит Сильвестр Косів, на вибори з'їхалися українські православні єпископи, аби вольними голосами обрати нового митрополита, одначе були зупинені через Бутурліна суворою забороною московського царя, який велів київській митрополії: «...Итти в послушание к святейшему патриарху московскому». Навіть коли б деякі українські єпископи погодилися на те, то куди було подітися єпископам Луцькому, Перемишльському та Львівському, які лишалися під владою польського короля й не могли того вчинити, коли б навіть хотіли; Українська риза тим царським велінням розпанахувалася надвоє. Стоячи біля гетьманської труни, Виговський отримав від Бутурліна суворий наказ не допускати єпископів до виборів митрополита, гнати їх під руку Никона, патріарха московського, одначе Виговський одказав, що се супроти всіх прав і законів, супроти людського серця й що єпископи нехай обирають митрополитом кого схочуть.

Найдужче ж тих старшин і самого Хмеля в останній час турбувало, що цар і бояри почали вимагати, аби були скасовані українські давнини; щоби всіляких урядовців – старост, бурмістрів, полковників, отаманів – не обирала людність, а настановляли московські воеводи, які вже обсілися в Києві (й накидали оком далі), угрунтували тут фортецю, поставили своє військо й правили на свій розсуд, зневажаючи поради та накази гетьмана, вони дивилися на Україну як на новий прибуток, хапалися за кожную можливість, аби прибрати українське поспільство до своїх рук. Одначе було немало й інших старшин, тих, які вже отримали від царя грамоти на маєтності в Україні (поки що боялися показувати ті грамоти, тримали їх у скринях), сподівалися на нові, та й надто живі були в людській пам'яті польські кривди, свавілля польської шляхти, її бундючність, гонор, захланність.

І ті й ті посилялися на поспільство, всі звияжці, як і всі можновладні лиходії, посиляються на нього, навертають, хилять, женуть його до себе й вихваляють його чесноти та мудрість, а поспільство витріщає очі й здебільшого бреде за тими, хто дужче зареве з поставленою на майдані бочки, та ще й націдить їм з тієї бочки хмільної браги.

Свого часу те поспільство грюкало кулаками у ворота, те ж, яке втовпилося на подвір'я, непевно озиралося. Від ганку, розчахуючи плечима товпу, в неї вбуравлювалися осавули, гукаючи:

– Кого волієте настановити гетьманом?

- Хмельниченко нехай панує, – зринало в кількох місцях, але несміливо.
- Осаули перепитували вдруге, втретє, й голоси набирали сили, гриміли:
- Хмельниченка, Хмельниченка!

І тільки два чи три несміливі голоси вимовили ім'я Пушкаря, та один – Лісницького. Матвій пошукав очима Пушкаря й не знайшов його, чи він лишився за ворітьми, чи зовсім не прийшов нараду. Розглядаючись, Матвій оступився з пенька просто на ногу маленького невиразного чоловічка в плескатій шапці та козацьким жупані, й той зненацька зойкнув по-московському: «Ах, отдавил», злякався, замикуляв очима. То був московський вивідця, але козаки не мали звичаю проганяти будь-кого з ради, та й були захоплені пильною, важливою справою, на вивідцю махнули рукою.

Юрій Хмельницький, який стояв у світлиці біля вікна, чув те й змушений був вийти на подвір'я.

- Панове козаки, я ще молодий та недосвідчений, не маю сили кермувати народом, – прорік мовби не з свого голосу, завчено, і враз похитнувся, притис до грудей руки, мовив широко:
- Сум та журба мене гнуть по вітцеві моєму, не маю я сили...

Козаки дивилися на Юрія з ласкою та співчуттям. Матвієві аж сльоза защипала під оком – гетьманича знав особисто, не раз гомонів з ним, шкода його. Потягнувся думкою за гетьманичем... а випірнув біля Виговського. Той мудріший, надійніший і поціновує його, Матвія, вельми. Не міг остаточно зупинитися мислю ні на тому, ні на тому, спека розтоплювала мізки, по жолобку спини повз струмінець поту, і всі інші чемріли від спеки, воліли швидше звершити вибори.

- Хмельниченка! Юрася!

На другу приступку ганку ступив сотник особистої охорони Хмельницького Лук'ян Зірниця, звернувся до козаків дзвінким голосом:

- Хмельниченка – гетьманом. Нехай у нас буде слава така, що й за гетьмана Хмельницького. Поки молодий, навчатимуть його добрі люди, а дійде літ, сам правитиме. Нехай і Виговський, і Носач, і всі лишаються на своїх урядах, як за небіжчика Хмельницького було.

Юрій на крок відступив від столика:

- Не можу я...
- Не пустимо Хмельниченка з уряду гетьманського! – лунало біля воріт.
- Не пустимо! – відгукнулися біля конюшні.
- Вчитися мені треба.

– Ну то й вчися, – знову сказав Зірниця. – Булава й бунчук нехай будуть при тобі, а поки дійдеш літ, військом правитиме Виговський і булаву й бунчук братиме, коли треба, в Хмельницького, а повернувшись, знову тобі до рук отдаватиме.

Се вельми сподобалося раді, люди люблять, коли за них мислять інші, та ще коли й сіно ціле, й вівці ситі.

Але Виговський ще якийсь час відмовлявся, правдиво чи удавано, клав хрестом руки на грудях, й що дужче він відмагався, то дужче наполягала рада.

- Дайте часу подумати, – врешті попросив він.

Рада дала три дні. Двадцять сьомого серпня вона знову зібралася на гетьманському подвір'ї, тепер ворота не встигли зачинити, й прості козаки порушили спокій та лад, голосно гомоніли, кидали вгору шапки, декотрі поривалися в покої, але їх перепиняли мовчазні дужі челядники. З покоїв вийшли Юрась та Виговський, на ганку пошепотілися, зійшли вниз. Цього разу справу зладнали швидко, хоч знову відмагалися і Хмельниченко, і Виговський, але рада, як старшина, так і прості козаки, наполягали, й що дужче ті відмагалися, то дужче ці наполягали. Така регула, такий звичай! Виговський пропонував пошукати людей удатніших за нього: читав людську душу, як нехитрого листа, прості козаки за запорозькими звичаями вже почали

лаятися, погрожували генеральному писареві потовкти ребра, й під тим тиском, який накликав сам, мовби нехотя, скорившись козацькій волі, Виговський сказав:

– Нехай буде по-вашому. – Помовчав, удав глибоку задуму й простелив її в свою мову, просячи в громади собі поради: – З волі блаженної пам'яті батька молодому гетьману треба дати освіту, він навчатиметься в школі й через те не зможе підписуватися на листах та універсалах. Коли клейноди будуть у мене, мушу підписуватись я. Як велите мені підписуватися?

Козаки розгубилися. Деякі потяглися п'ятірнями до потилиць, де в козака лежить найзаповітніша думка, але й звідти не вигребли нічого, інші шукали рішення на кінчиках власних чобіт, ще інші в очах у сусідів.

Ось тоді, трохи лякаючись власної сміливості, трохи ніяковіючи, виступив Матвій, який пристояв близенько, за другим рядом:

– Нехай пан Виговський підписується так: «Іван Виговський, гетьман на той час війська Запорозького», бо на той час, коли в нього будуть клейноди, справжнім гетьманом буде він.

Матвій не сам прийшов до такого рішення, не сам важився на нього. Всі ці дні генеральна канцелярія тільки й гомоніла про день двадцять сьомого серпня, у світлицях і шинках, удома і в пивних коморах сіяла й пересівала, віяла й шеретувала те зерно, саме писарі доміркувалися до сеї поради й настановили виповісти Матвієві – простому писареві, простому козакові, який ніколи не виривався наперед, але й не ховався за чужі спини, чесно працював і шаблею й пером – на полі бойному й на полі паперовому; можливо, сю думку підказав котромусь писареві й хтось інший, сього Матвій не знав, самому йому вона сподобалася вельми й, поносивши в голові два дні, мав уже за власну.

Він сказав і враз злякався – а може, в'їхав не туди, – підвів очі й зустрів ласкавий, приязний погляд Виговського.

– Згода, злагода! – гукали козаки. – Мудрого писаря маєш, гетьмане. Служи, гетьмане, вірою війську Запорозькому та чини нам добрий порядок.

– І цареві служи вірою, – гукнув хтось від ганку.

Виговський уклонився, взяв булаву, гарячу од одного спомину про грізного Хмеля, який тримав її в руках, і од сонячного проміння, мовив схвильовано, розчулено:

– Ся булава доброму на ласку, лихому на кару; потурати у війську я нікому не буду, коли ви мене на гетьмана обрали; військо Запорозьке без страху бути не може!

Бемкнув дзвін на дзвіниці соборної церкви – хтось пильнував, подав знак, grimнули гармати в фортеці. Козаки цілувалися, неначе на Великдень. Дзвони й гармати вістували про те, що вмерла, ледве розпочавшись, українська династичність, адже старий гетьман таки заповідав булаву Юркові, й старшина те гаряче схвалила. Нині одні про те забули, інші легко відреклися від своїх клятв: Юрко – молодий, хворобливий, нерішучий, безвольний і, як побачили, просто нікчемний, як він зможе кермувати Україною, не бажали вони, щоб він повелівав і ними самими. Найперше зламав заповіт Хмельницького сам Виговський, найближчий його прибічник, його товариш, котрий жив з ним в одній духовній і національній господі, допомагав творити українську державність, витворювати козацький стан, який би захистив її, і котрий, присягаючи гетьманові на Юрка, вже тоді інтригував проти дідиності, династичності, чи то щиро не приймаючи її, чи то сподіваючись на булаву. Хто про те може знати?

Не всі козаки відали про те, не всі тямкувалися в тому, Матвій також, і хоч вибори стояли перед його очима, неначе відбулися вчора, не захотів розповідати про них Супрунові, бо той і так знає все, адже звістка про вибори гетьмана облетіла всі полки, всі сотні й переповідали її в усій повноті. Либонь, тільки про те, хто саме порадив раді, аби Виговський підписувався «Гетьман на той час», Супрун не знав, інакше б виказав жартом чи клином, а Матвій чомусь промовчав. Хоч і кортіло йому похвалитися, хоч і вертілися ті слова на кінчику язика. Він уже побачив, що згоди у поглядах на гетьмана вони не доходять, через те продовжувати неприємну балачку не хотів. Подивився на ясний зореграй угорі, позіхнув зумисне широко, з протягом.

– Втомився я, – мовив. – Мо' будемо спати?

На обрії мляво намигувала бровою мигавиця, й він подумав, аби не намиготіла до ранку дощу. Супрун повів його до клуні; Мокрина постелила Матвієві на возі, який стояв на току, Супрунові – під возом, на розперезаному кулі соломи. Матвій запротестував, але Супрун одвів протест жартом:

– Ти ж бо в вищих рангах...

– Супруне!

– Ну... оце б я клав гостя нижче себе...

Полягали, але обоє не спали, розмова сама сукалася од тієї ниточки, яку розмотували на колоді під тином. У клуні пахло збіжжям – лежало в засторонках, прілістю, дьогтем від коліс воза, та й мазниця висіла на підтоці.

– Хто ж там був, на раді? Які полки?

– Лубенський, Чернігівський, Ніжинський...

– Тільки старшина, та й та куцопола. Вчора ще були гольтіпаки, як і всі ми грішні, а це повилазили, дорвалися до урядів й тягнуть під себе, й кирпи гнуть. Де ж пак – козаки значні, товариші бунчукові... А по чиїх ребрах списи лядські черкали?...

Матвій не заперечував, аби не роздрочувати дужче брата. А заперечити було що... Супрун вихрив проти родової шляхти й проти старшини, яка стала нею за Хмельниччини. Майже всі ті, проти кого вар'ював Супрун, понатирали мозолі шабельними руків'ями, проте комусь пощастило, комусь, як Супрунові, не пощастило, й що тепер вдієш! Звичайно, вони не хочуть з тим примиритися; на Матвієву думку, ті козаки мають отримати за пролиту кров, за свою доблесть і пошанівок і добра, й шляхетство. Але те від нього не залежить.

– Може, – мовив обережно, – ще отримаєте заемогу... угіддя...

– Дулю з хріном. Були чорняками, чорняками й лишимось. Хоч проливали таку саму кров – червону... – Супрун одхаркнув горлом, харкотинням не сплюнув. Може, там і не було харкотиння, може, дряпало йому в горлі, але виробилася в нього така звичка, він одхаркував навіть за столом, і Матвій бридився, йому було це вельми неприємно. Уявив Супруна в поважній компанії, за святковим убрусом, де сидить старшина, їхні дружини та дочки, і убрус біліший за лебедине крило, де шовкові хусточки, срібний посуд... Треба б сказати братові, щоб облишив цю звичку, але як скажеш? Образиться.

– Гомонять, посол польський у світлицях гетьманських оширався...

– І польський, і шведський, і інші... Так ведеться.

– Московського не було!

– У Москву гетьман послав листа одразу по виборах...

– Що ж він там написав?

– Не знаю, не я листа перебіловував. Звідомив про вибори, виказав цареві шану...

– Бач, польський посол кутки гетьманські обтирав, а московського не було, – вперто провадив Супрун.

– Польського посла гетьман тримав яко на волі і яко не на волі. При варті. Московського царя мостять на польське королівство... І він сам того хоче.

– Брешеш. Яким це побитом? – недовіжливо запитав Супрун, і солома під ним зашелестіла. – Тулиш горбатого до стіни:

– Може, й горбатого, але тулю не я, – вперше гостро відказав Матвій. – Як почав побивати Карло поляків, повоював міста їхні, то вони й удалися до Москви, аби та прихистила їх під своєю рукою. Сейм таку постанову виніс, і у Віленських пактах це записано. А ще записано там – віддати Польщі всі краї, які Хміль привів до визвілку. Я сам був при тому, як вернулися наші посланці з Романом Гапоненком з-під Вільно... Гетьман лежав у ліжку, вони попадали на коліна, почали хапати його за ноги й плакали та кричали: «Згинуло військо Запорозьке... Домовлялися ми в Переяславі разом проти ляха стояти, а з нами не те що не радилися, не те

що в посольський намет не впустили, а гнали від намета, наче псів від церкви, і вже від чужих людей краєм вуха почули, що нас знову під ляха оддають». Гетьман тоді неначе збожеволів – він взагалі у хворості став лютим і немилосердним, до нього боялися підступитися, закричав: «Діти, не горюйте! Я знаю, що робити. Пішов той цар під три чорти, без нього проживемо, підемо туди, куди вкаже Всевишній, під бусурманського царя...» И тоді Виговський теж ухопив його за ноги й почав просити, щоб не гарячував, щоб розузнали спочатку, які ті статті, а вже по тому думали, що робити. Одначе достеменно й сьогодні невідомо, про що москалі з ляхами за нашою спиною домовилися. Статей нам не показують. Литву ми цареві привоювали, а тепер цар хоче стати королем Польщі. Певно одне: якщо збудуться ті Віденські статті, опинимось під шляхтою з волі царя московського пшекльонтими хлопами.

Підітнув Супруна, аж тому на якийсь час заціпило. Умисне не сказав, що то тільки в скрутну, смертельну годину шляхта хилитнулася під руку царя московського, аби прихистив її, лишивши в автономії, при всіх правах, а щойно небезпека минула, й думати про те забула, почала помишляти, як би відтрити Україну від Москви, й нині веде перемови з турками, татарами, збирає сили до нової війни. Польщі вдалося нацькувати Москву на шведа, шляхта сподівається, що й ті й ті поламають одне одному ребра, стратять сили, а вона погріє біля того вогню руки. Щойно поляки довідалися про Переяславську угоду, то панікували й шкодували вельми, й згодні були на величезні уступки козакам, закидали до Хмеля гаки, й він розпочав таємні торги. Але сього Матвій не сказав Супрунові, бо не був у всьому тому до кінця певний, та й не вирішив остаточно для себе, чи правильно чинив покійний гетьман, шукаючи згоди з ляхами. Знав лише одне: немає добра козакові ніде, і там пече, й там гаряче.

– И коли ж то та угода буде укладена? – недовіжливо мовив Супрун.

– Що ти мене запитуєш? Хто я такий? Писар простий – підписок. У царя запитай або в короля.

Супрун зашарудів соломою, мабуть, звівся на лікті:

– Не вірю. Старшина крутістьує... Кулі ллє...

– Не віриш, не треба, яке мені до того діло. Та й, Супруне, од нас все те не залежить, – сказав примирливо. – Нам – свою нитку прясти, дітей ростити, хазяйства доглядати.

– Якщо воно є, те хазяйство, – буркнув з-під воза Супрун. – Ти сам читав ті Віленські статті? Сказав же, що козаків туди не допустили. Звідки ж відомо?

Матвій мовчав. Засопів, удав, що спить. Але заснути не міг довго. Вовтузилися в стропі горобці, ще двічі виходив курити Супрун, кашляв, одхаркувався; брехав десь неподалік пес, брехав без злості, але безугавно. И через прорвані стрілки разом з прибудною зіркою залітала до клуні дівоча пісня, вже достоту втомлена, манлива, будила щось приспане, солодке, шемке, що звіялося, неначе сон, вже не вернеться, з чим людина примиряється й не може примиритися. В тій пісні стільки обіцянки, стільки надії...

* * *

Сидір також слухав ту пісню. Ще тоді, як Матвій намагався присолодити калиноюю медовухою терпкі Супрунові словесні кислоти, Сидір, нашвидкуруч перекусивши хлібом з ковбасою, запалив на призьбі люльку, але був змушений відкласти її й пуститися на лови: по вулиці бігала роздрочена, нашмагана лозиною телиця, не хотіла йти, чи не втрапляла, – у власний двір, і врешті влетіла на Журавчине подвір'я, розполохавши курей, котрі настороженою вервечкою чалилися до дверей хлівця, аби позлітати на сідала. Телиця майнула по двору, довгий, вивезьканий у глєї та кізяках налигач волочився за нею, вона на нього раз по раз наступала й спотикалася, за телицею бігла дівчина чи молодиця й розпачливо гукала: «А бодай би тебе вовки з'їли! А щоб ти була здохла до вечора!», на що Сидір зауважив: «Уже вечір», і заробив: «І ти разом з нею, поміг би краще». Телиця саме крутнулася біля Сидора, й він хапонував її за

хвоста, й вона на мить уклякла, стояла, розчепірюючи ноги та вибалушивши очі. І поки отямилася, Сидір перехопив її за невеликі роги, вивернув убік голову. Телиця висолопила язика, з якого павутиною потекла слина.

– Голову скрутиш, убійнику...

– Просила ж, щоб перейняв...

– Не так же...

Сидір підібрав налігача, потягнув телицю за собою. Вона пішла не опираючись. Сидір перевів її через вулицю, завів у двір і прив'язав до ясел. Подивився на руки, які були геть у грязюці та гнояці, далі глипнув на хазяйку телиці, мовляв, через тебе це. Глипнув ще раз: що за потороча? Невисокого зросту, з міцними литками (спідниця підкасана), на самі очі з'їхала рйба хустка, ще й якась темна пасмуга через обидві щокки.

І враз – один помах рук – і пасмуга витерта рукавом, хустка зсунута на місце, тільки густе русьве пасмо лишилося на чолі, й неначе з-під хмари засяяло кругле сонечко – рум'янощоче дівоче обличчя з ніяково розсміяними очима. Ще й дві ямочки на щоках. Тепер вже Сидір лупав баньками, таким несподіваним було це перетворення. Дівчина подивилася на Сидорові руки і, кинувши: «Я зараз», зникла в сінях, а по хвилі вибігла звідти з цеберкою води та корцем. Сидір мив руки, а сам зацікавлено й трохи нервово косував на дівчину... така вона була ладненька, кругленька, така туга. Трішки нітилася, трішки червоніла, але не вельми: мала сміливі барвінкові очі й тонкі, які не пасували до круглого, наче соняшник, обличчя, чутливі губи. Ті губи драгували Сидора.

– Як дременула по городах, – виправдовувалася дівчина. – Трохи не з ополудня ганяюся... Через неї до колодки спізнилася.

– А де... у вас вечорниці?

– Он там, за Парашенками... Це наші дівчата виводять, – і в самої голос медянистий, співучий.

Десь не дуже здалік долітало: «Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький».

– То йди.

– Поки вберуся – стемніє...

– Я проведу.

– Ов-ва! Провожатий знайшовся. – І за мить: – А не побоїшся?

– Кого? Тебе?

– Наших парубків... Та це я так... Зі мною вони тебе не зачеплять. Я скажу, чий ти...

– А ти знаєш, чий я? – глузливо запитав Сидір.

– Ну... Журавчин.

– А ти ж чия?

– Мамина, – відказала, як проспівала.

– Звати тебе як?

– Груня. – Груня покусувала губку. Мабуть, вагалася. – Зачекай, я перевдягнуся, – сказала. – І підемо.

Її не було довгенько, а коли появилася, у горіховій сутіні вечора ясніло її личко, жевріли чорнобривці в косах і біліла вишита сорочка.

Йшли провулком, йшли вигінцем, йшли затіненою вербами вузьенькою вуличкою поміж похилених тинів... і не дійшли. Сидір зупинився в тіні верби під клунею з низько напущеною стріхою.

– По-моєму, накрапує дощ.

– Звідки він візьметься? Небо он у зорях.

– А на мене крапнуло.

Груня тупцяла, не знаючи, що їй робити. Вже недалеко й до гурту, і не хотілося залишати такого чудного, гарного, хоч трохи й похмурого і тим лячного парубка. Одначе молодість завше

йде навстріч молодості. Та ще й розважила, що він, може, таки боїться жуківських парубків або не хоче ставити їм одкупного. Врешті, й собі ступила під стріху, аби не стриміти посеред вулиці, аби не трапити кому на очі. Тут стояла сутінь, з вулиці їх не було видно, та й за весь вечір ніхто повз них не пройшов.

Груня ж була балакуча, зацокотіла, як курка під кущем порічок. Про подружок, про парубків, про свій рід-родину. Не зчулася, як щось їй замуляло... в пазусі. Кинулася, а то Сидорова долоня. И шнурочок-зав'язочка на сорочці розпущена. Спробувала вийняти Сидорову руку, а вона наче влипла до груденят. Груня спаленіла, розсердилася, розгнівалася, куснула Сидора за руку, і він вихопив її з-за Груниної пазухи:

– У-у-у, кунія.

Груня кинулася до втечі, але Сидір притримав її. І вже не грубо, а ніжно, за стан. Потроху дівчина заспокоїлася, знову почала переповідати їхні жуківські придибенції, і знову Сидорова рука рушила поза станом, попід пахвою, вже по сорочці до тугих Груниних груденят, але тепер Груня стояла на сторожі, не пускала її: то притискала ліктем, то завертала нахабу-руку назад своїми тяж дужими рученятами. Так і валандалися увесь вечір. Йшли додому, і Груня думала про те, чи вийде завтра до Сидора (він кликав), спочатку вирішила – не вийде, а далі передумала: вийде, але матиметься строго, неприступно. На душі в неї було тривожно, бентежно, хвилююче, ще ніхто з парубків не мався з нею так – грубо і ніжно водночас, ніхто не притискав її так, та вона нікому з своїх і не дозволила б того. Вона відчувала на собі всі Сидорові доторки, вони палили її, палали на ній, Груня соромилася їх і... прагла ще. А Сидір ішов і похмукував, і думав про те, що трохи взяв не той підхід, не той розгін, і що завтра вчинить інакше. Але те довелося перенести на пізніші часи.

...Матвій від'їхав наступного дня, після обіду. Хоч допіру збирався побути довше, з'їздити з Супруном до Полтави, поблукати по полтавських крамницях, купити там дьогтю (в Полтаві він дешевший за квартиру на шаг), вибрати якийсь подарунок Федорі (жодного разу не вернувся з далекої поїздки без подарунка дружині), однак зненацька поміняв рішення. Супрун з Мокриною залишали його, але він сказав, що на нього чекають справи в канцелярії. На гостинець йому всипали в міток дві коробки яблук та коробку груш, він удавано радо дякував, хоч тих яблук у нього півкомори, залишившись на мить на самоті з Мокриною, тицькнув їй до кишені корсетки кілька талерів – сріблом та міддю, вона спаленіла: «Нащо, нащо?...» Супрун провів його за село. Матвій не мав на нього злості, однак лишилася гірка, як полиновий дим, досада, образа – не за що інше, а лише за те, що зіпсував йому брат гостини, обом було трохи ніяково, однак гострий вогник в очах Супруна не погас. Розлучалися невдоволені один одним. Матвій запросив його в гості до себе, з тим і попрощалися на горі. Віз поторохтів на сей бік гори, Супрун почвалав на той, по кількох хвилинах втратили з очей одне одного. Матвій їхав додому, до затишної господи, віз у серці тривогу та страх за брата. То губив їх у полях, то вони знову наздоганяли його й кусали, неначе голодні пси, а далі помчали вперед за видимий обрій його життя. Там очікували із засади.

IV

Відомо оддавна: навіть двоє людей рідко коли мислять в одне; те, що одному в радість, другому в кривду, й жодна рада не може задовольнити всіх. Що вже казати про тих, хто не був на раді: мають себе за обійдених, обдурених, обділених. Чигиринська рада була неповна, й після неї, неначе хвилі від кинутого у воду каменя, покотилося: рада відбулася не подлуг права козацького, гетьман – самозваний, булаву заграбастав самочинно. Найдужче каламутили воду Пушкар та Лісницький і намовляли інших полковників не коритися велінням Виговського, пускали погрози. Людське сонмище – глухий бір, відбиває всі луни: погрози, нахвалки, чутки верталися до гетьмана, згнічували йому серце. Не хотів навіть поголосу про самочинне гетьманство, повелів скликати двадцять п'ятого жовтня повну, велику раду в Корсуні, аби туди зібралися посланці від усіх українських полків. У Корсунь приїхала вся старшина, всі сотники, й за козацькою регулою по двоє козаків з кожної сотні, й чимало козаків – товпами – з ближніх полків.

Рада ставала в полі за Корсунем, під лісом – на толоці й стернищі, й притоптали трохи лужка. Саме там, на пагорбі, стояла старшина, й вітер ворухив бунчуки та стріпував корогвами, бавився козацьким вусом. В пригусклім, з присмерком осені повітрі струменів дим з люльок, вітер відносив його на ліс, за яким на обрії громадилися білі, неначе посилені цукром, хмари. Стернями побіг вітер, покошлав сивий полин над дорогою, а тоді кинувся просто в натовп, загойдалися, заметлялися червоні, сині, зелені, жовті шлики, кілька шапок полетіло з голів, їх ловили з реготом.

Високо в небі над лісом крутили колесо журавлі – коло за колом, коло за колом – розпростерті нерухомі крила, витягнуті шії та дзьоби, – повільно й таємничо; журавлі закручували своє колесо в небі, люди – своє на землі, тільки журавлі крутили колесо злагоджено, в одне, люди ж закручували своє, хто куди хотів і міг. Журавлине колесо викруглювалося все ширше й ширше, відтак почулося закличне курликання, птахи витягнулися у два шнури й над людськими головами потягли на південь. Попереду летів вожак – навіть знизу видно: найбільший, наймогутніший птах – дужо розтинав крилами повітря, – невідомо ким обраний на ватага, але вибраний безпомилково, за ним інші досвідчені птахи, далі тендітні журавки й молодняк, в одному строю, в одній відвічальності, до одної мети.

Козаки, притримуючи руками шапки, задирали голови. Щось вічне, віще було в тому летові, тому курликанні, воно накликало до заздрості, спокою, розважливості, доброти. Одначе в людських серцях той настрій не тримався довго.

Від Корсуня дорогою в полинах на гнідому, окульбаченому оксамитовою, з срібною лукою, кульбакою, в критому гаптованою золотом по срібному попоною під'їхав гетьман, молодод скочив на землю, пішов на пагорб. Козаки розступалися перед ним, вклонялися. Гетьман ступав повільно, роззирався. На півдорозі до чолика горба стишив крок. Купкою, неначе залітні граки, стояли послі: австрійський, турецький, кримський, семигородський, молдавський, волоський, російський, шведський. Вчора було звершено договір із Швецією: Карл X Густав зобов'язувався добиватися визнання незалежної України Польщею, посунення границь держави української аж до Пруссії. Одначе шведський король припізнився, він застряг у війні з Данією, на нього напирали Австрія та Бранденбург, він не мав колишньої сили й не міг допомогти Україні.

І все ж Виговський поздоровкався з шведським послом привітніше, ніж з іншими послами, й кивнув головою Юрію Немиричу, своєму сусідові по вітцівщині – батьківському маєтку біля Овруча. Немирич вклонився на відповідь, і біла піна кружев загойдалася довкола його шії. І кружевами здавалися біленькі, легенькі кучері довкола круглого, пещеного, схожого на дівоче обличчя. І сам Немирич статури тендітної, гнучкої, й руки в нього пещені,

обнизані коштовними перснями. Цей шляхтич з українського роду отримав і світську, й богословську освіту, скінчив Раківську академію, примножував свої знання на університетських кафедрах Лейдена і Амстердама, побував у Оксфорді та Кембриджі, а також у паризькій Сорбонні, вів диспути з кращими професорами Європи й майже завжди в тих диспутах отримував гору, написав кілька вчених праць з історії та теології, й ті праці помітили, чимало відомих європейських університетів запрошували його на свої кафедри, але він вернувся додому. Цей пешений, тендітний з вигляду, схожий на юнака чоловік насправді мав чіпкі руки й гострі зуби, стійко боронив від сусідів свої маєтності й налітав з оружними залозами на сусідські, побивав він і побивали його, не каюся, очухавшись, знову сідав у сідло й брався за шаблю за прикладом і спонуками інших довколишніх шляхтичів. Мушкетом і шаблею захищав аріянство – віру свого батька й свою власну, став покровителем всієї аріянської протестантської секти на Волині, Житомирщині, на що вельми злобилися католики – ксьондзи та біскупи, не раз накликав на себе гнів коронного і польного гетьманів і навіть короля. А поза тим його не раз обирали маршалком рицарських сеймиків і ватажком всіляких ополчень, водив шляхту на війну проти шведів та московитів, врешті отримав високий уряд київського підкоморія та був обраний послом на сейм, а там – сенатором і в одночася на початку цього, тисяча шістсот п'ятдесят сьомого року покинув усе, перейшов у православ'я й став на українську службу. Запальний, веселий, дотепний, не пишався своєю вченістю, своїм шляхетством, але й не відрікався від них, не підлещувався, не піддобрювався до закоржавілих у боях козаків, тримався незалежно та впевнено. «Цей собі в кашу наплювати не дасть», – сказав про нього Іван Богун. І все ж чимало старшин косувало у Немиричів бік, одні не до кінця довіряли йому, вважали, що плете свої тонкі мережки, даремно ж отако з одрубуби од високих польських урядів і привілеїв, інші вбачали в ньому надто могутнього суперника на своїх, українських урядах, потерпали за них, намагалися відтерти від гетьмана – не вдавалося. Юрій Немирич, принаймні поки що, ні на які уряди не претендував: «Я прийшов служити моїй українській вітчизні, мені байдуке ким – полковником чи простим козаком, але маю розум та досвід дипломатій, гріх засушити його».

Одні старшини раділи з приїзду Немирича, інші хитали головами: «Ой, приведе нас до біди цей лядський фертик, аріянський вилупень». Та, зрештою, хто тільки в тім часі й з якої причини не хитав головами.

На самій раді не було одностайності в намірах і мислях, одні, насамперед лівобережці, бачили себе в злуці з Москвою, сподівалися, що московський самодержець прикриє їх могутньою рукою від татар та турків, від поляків також, прості козаки ще плекали надію, що цар братиме з усіх однаковий чинш, зрівняє всіх у правах, – либонь, урветься значним, які з такою погордою поглядають на чорних козаків, он і ниньки табуняться окремими гуртами, коплять губи з коштовними люльками; правобережні ж тягнули за Польщею, надто значні, домовиті козаки: «А вам, злидням, хто перегородив тином шлях у козацтво, було б не вигрівати черева на гарячих черенях у просі, а братися за шаблі, здобувати собі звитягу й козачі звання, та й тепер ще не пізно»; «Не хочемо ходити під московськими воєводами, не будемо платити чинш у московську калитку...»

Від посольського гурту відчухнувся московський посол Артамон Матвеев, усміхнений і ясный лицем, і пішов услід за гетьманом. Прибув на Україну з грамотою, у якій Виговського навмисно названо не гетьманом, а писарем, вслід за ним прийшло московське військо, одна партія з князем Ромодановським стала в Переяславі, друга з думним дяком Ляпуновим – у Пирятині. Ще вчора Артамон Матвеев бубонів Виговському в саме вухо: «... Ти виряди послів до шведського короля – нехай помириться з царем, нехай не сподіваються помочі від вас, пригрозить: якщо не помириться – підете на нього війною; та поприсилай до Києва з усіх полків по п'ять чоловік – справа буде велика, йде сюди з потужним військом боярин, намісник казанський Трубецький, збери харч по містах ваших черкаських та приготуй підводи», – залякував.

Гетьман всі ті шемрання переповів старшині, й тепер двоє правобережних полковників Богун та Зеленський, немовби ненавмисне, поставили клинцями плечі й відтрутили Матвеева від гетьмана, заступили йому путь. Матвеев тицьнувся в один бік, у другий – клинці стояли твердо. А гетьман зійшов на чопик горба, вклонився на всі боки, поклав на стіл булаву та бунчук. И одразу залунало:

– Візьми булаву!

– Пануй!

Одначе Виговський булави не взяв. Мовби чекав інших, супротивних вигуків. Думки його двоїлися: зваба влади солодкою отрутою набігала в серце, надпив її з чари ковток, з самого верху, найпріснішого, всі солодощі на дні (хилиться до його ніг, неначе мак при дорозі, військо, дзвонять у церкві дзвони на його честь, благословляють хрестами єпископи, гримають гармати на башті), але там же й отрута. Пам'ятав, якою нелюдською напругою іноді стримував від непокори військо Хміль, як важко, до розлому голови, виважував плани битв, як скаженів і як стриг крижаними очима поля тих битв, як мало спав, як багато пив, як хапався правицею за серце і як рано впав, підтятий втратами та невдачами. Так то Хміль – могутній, залізний чоловік. А він чоловік звичайний, не зовсім крихкий, але без кричі в серці, з добротою і ваганнями, з хитрощами й лукавством – наодинці поцінував себе тверезо. Чи витримає? Можна б і одійти завчасу... й тоді шкодувати весь вік... Якби якась вища сила розсудила раз і назавжди, подала певний знак...

Не подасть. Все – у власній правиці. И невідомі не тільки путі Господні, а й твої власні. Куди ступити перший крок? Гетьмана всі вважали хитрим. Хитрими здебільшого вважають всіх писарів, а він з суддівського підписача піднявся до генерального писаря війська Запорозького. І був розумний. На раді говорив останнім, вислухавши думки всіх, виваживши, переваживши, одмірявши рівно стільки, скільки треба. І всі майже завжди погоджувалися з ним. Навіть Богдан. Хитрим вважали, бо ніколи його не бачили п'яним, знали, бачили, що любить жіночі солодощі, й ніколи не вловили на нечноті; а ще любив ошатний одяг, був охайний, чисто підголений, акуратний. Всі папери розкладені по скриньках, пера – затемперовані, ніколи нічого не згубив, ніколи нічого не забував. Скарб, а не писар. Але сам Виговський знав: що б він не сказав, якою б міркою не відміряв, за ним ще стоїть гетьман. Його рішенець останній, його помилка відвічальна. Хміль своє право панувати, повелівати, навіть право на помилки, а то й своєвольства, завоював шаблею, хоробрістю, широтою душі, був він непостійний і мінливий, то ласкавий, то гнівний, то зі всіма запанібрата, а то й не приступися до нього, буйний в хмелю, розчулений в доброті. Виговський – завжди стриманий, зо всіма рівний, гнуздав свої пристрасті, всіх вислуховував з увагою – таких людей не вельми люблять, їх шанують, і все. У нього питали ради й поради, за рішеннями йшли до Хмеля. І ось тепер всі рішення йому приймати самому. И треба було хоча б чимось застерегтися. И він сказав:

– Не візьму сеї булави. Тяжкий час настав, тяжка година. И ніхто нам не зичить добра. Хміль царю московському підкорився, й ми з ним. І я Хмелевої домови ламати не гожий, хоч вона й не на вічні часи, з смертю Хмеля втратила силу. Але нині цар прислав такі умови, що за ними козацькі вольності зводяться на хух. Я ж ні в чийй неволі бути не хочу. І поготів вести когось за собою в неволю. Ось вже зараз він на догоду ляхам вимагає, щоб я покарав Антона Ждановича, котрий скурав Краків і Варшаву. Ждановича посилав туди не я, а Хміль... Зрікаюся булави й нарікаю обрати когось іншого, хто на такі факції здатний або хто вміє знайти викрут чи хоча б стежку хитру... – й замовк. Стояв над козацьким морем і зорив у далечінь. Вона була порожня й сумна. Вижаті ниви: стерні в полі й стерні в серці, й невидимий слід за журавлями, які полетіли й вернуться, і ніколи не вернуться прогаяне людиною, втрачене, загублене. Ген на горі – мовби й не відбувалося нічого у світі – вимахував руками вітряк о двох палубах, молов мливо, молов, як і десять, і сто, й, може, тисячу літ тому, й мельника, який меле

зерно, нічого, окрім борошна, не обходить, щоб було м'яке і сухе. На мить гетьман позаздрив тій невідомій людині і уявив мельником себе, обіп'ятого мішком, обсипаного борошном.

Не візьму сеї булави Тяжкий час настав, тяжка година

– Майже всі ви горіли в огні збаразькому, берестечковому, корсунському... Мали тоді перед собою певного ворога і певну путь. А тепер путь треба видивлятися й вивіряти кожен крок... Гетьман ступає попереду... Обмисліть же гаразд, кому найбільше вірите, за ким підете без вагання. Щоб не звинуватили потім, якщо та путь виявиться гарячою...

Відтиснутий корсунцями, Матвій стояв під самим лісом – кілька невисоких, корякуватих дубів, а далі дорога в прижовклу осінню березово-кленову гущавінь, звідси не чув, що говорив гетьман, тільки бачив, як пішов він з горба, як за ним побігла старшина, меткий Богун вхопився за обсипану самоцвітами гнзdechку, ще кілька старшин майже силоміць стягли Виговського з коня й повели на горб, а вже назустріч ішов тлустий, важкий Зарудний, ніс на випростаних руках булаву:

– Пануй, батьку!

И ще кілька голосів:

– Станьмо одностайно за наші вольності!

– Не хочемо перемін! Воліємо, щоб було, як колись.

– Пануй, підемо за тобою хоч у пекло!

И жодного іншого голосу.

Сі голоси були дужі, на все поле, й Матвій чув їх. І косував оком назад, під сусіднього дуба, де з гуртом козаків стояв полтавський полковник Мартин Пушкар. Доволі літній чоловік у простій одежі, високий, худий, сутулий, з білобровим обличчям, сивим вусом, один кінчик якого звисав, а другий стирчав убік. Матвій видів напругу на його обличчі – той був готовий вступити до боротьби, але бачив – не випадає. Якби хоч хтось подав за нього голос або сталась якась шванка... Він любив шванки... Коли Виговський пішов з горба, він аж похилився й стиснув долоню, якою тримався за дубову гілку, й гілка хруснула, а коли Виговського повели назад, кинув гілку собі під ноги. Матвій дозірався, чи не видно в гурті полтавців Супруна, але його не було, не було його й серед коноводів, які тримали в повідді коні Пушкаря, його

сотників та довірчих козаків, коні скубли з дубів листя й одганяли хвостами лютих осінніх гедзів. Матвієві кортіло підійти до полтавців та запитати про брата, але щось стримало.

Вдали срібні тимпани – гетьман узяв булаву до рук. На червоний верх шапки козака, який стояв попереду Матвія, сів великий жовтогарячий метелик, стріпнув крильцями й затих – либонь, прийняв козачу шапку за квітку. Поворушив вусиками, бридливо переступив ніжками на нагрітій сукнині, полетів. Коли Матвій перевів погляд на пагорб, гетьмана там уже не було.

V

Матвій поспішав додому (його душа вже була біля Федори, усміхалася їй, ластилася до її білих струнких ніг), сивий з білою зіздою на лобі румак ішов то чвалом, то ристю, позаду йойкав селезінкою брюхатий чалий кінь, на якому куняв Сидір. За всю дорогу чи й обмовилися кількома словами: неговірки обоє, після притичини з бортними соснами воліли не вступати до розмов, навіть поглядами розминалися, жили поруч, але мовби одгороджені стіною. Лише раз, коли їм у селі перейшла дорогу ряба свиня з колодкою на шії і Сидір з усієї сили шмагонув її нагайкою, поклавши через усю спину кривавого басамана, а свиня заверещала й зопалу кинулася під ноги Матвієвому коневі, Журавка сердито сказав:

– Для чого? Вона тебе чіпає...

Сидір загравав нагайкою:

– Нехай не переходить дорогу.

Матвій сплюнув у порохню дороги й більше не обзивався.

Квапили Матвія ластівки, які мчали поперед коня над дорогою, квапив, вимахуючи крильми, похилений шестикрилий вітряк на овиді, квапили схожі на подушки в мережаних напірниках хмарки, які обганяли його, й він торкав нагайкою коня. Торкав майже мимохідь, а сам перебирав у пам'яті по вузликів вервечку останніх днів, зсотану туги, міцно – деякі вузлики зав'язані так, що їх не розв'язати. Після ради в полі старшина ще збиралася в хаті, по тому бенкетували, осавули, підосавули, писарі бенкетували окремо, пізно увечері туди прийшли козаки, які подавали старшині на столи, й тепер усі разом перемелювали язиками змелене в старшинських жорнах і пересіяне словесне мливо, додаючи туди власних висівок: «За гетьмана небіжчика ви не мали ради, тепер ви обрали на гетьмана мене, я чинитиму все за вашою згодою, нині король шведський закликає нас до спілки, цар же прислав грамоту, в якій наказує, щоб ми покарали Антона Ждановича за краківський похід, і докоряє нам, буцімто ми хочемо його зрадити: «Чи довго ви хильці справлятимете», каже, то ж радьте, що чинити, моя душа не лежить до роз'єднання з царською величністю, а ви кажіть свою думку»; «ми не зламаємо присяги цареві», «не відкинемося від царської величності, триматимемося ладу, який учинив Хміль»; «не гаразд нам, пане гетьмане, під царем бути, ще сам цар так-сяк, а старшина в нього лиха, хоче завдати нас у неволю та добра наші відняти». «Проситимемо його величність і наполягатимемо, щоб наші права та вольності поважав, статей переяславських допильновував, а ми навзаєм плататимемо йому щирість, ні на чії лестоці не схилитимемося, так я цареві й одпишу». «Як ти вчиниш, так ми й будемо». «Чини по присязі царській», – похмуро, з притиском – Пушкар. «Я царю присяги не складав, складав її Хмельницький». «Все військо складало присягу, ти ж кому складав присягу – шаблі чи пищалі?» «Шаблі». «Цар жалування обіцяє прислати». «Оце їхні гроші, – ей, корчмарю, візьмеш плату мідяками?» «Не візьму». «Нехай великий государ хоч і з паперу грошей наріже й буде на них його ім'я, я радо їх візьму», – Пушкар. «І порохню з його чобіт злижеш?» – Лісницький. «Годі вам, ще перегризетесь. Не для того зібралися», – гетьман. Поволі затихли.

По тому всі поїхали до Києва, де гетьман мав поблагословитися в церкві. Поруйнований та попалений за війну Київ чорнів пустою, тільки Поділ жив і вирував, та на горі біля Десятинної сиділо російське військо з воєводами, замок оминули, крутою, вибоїстою, позмієною корінням дорогою через яри та приярки добулися до Подолу, до Братського монастиря, де й посходили з коней і де в церкві єпископ чернігівський Лазар Баранович покропив святою водою гетьманські булаву, бунчук і шаблю. При тому були присутні московські воєводи, єпископ запросив їх та генеральну старшину на обід, і там ширмували через стіл словами, то скроплюючи їх міцнющою горілкою литовською пінною, то підсолоджуючи волоським вином. Бутурлін докоряв Виговському, що не оповістив царя о гетьманських виборах, а той віддавав

назад слова дощипливі з причини означення його й далі в листах писарем, крутійства, і вивершив свою мову в той спосіб, що нехай цар накаже не ламати наших вольностей, а ми тоді йому будемо раді служити, на всякого ворога бити й ніколи не відкинемося від його величності... Щиро казав гетьман сі слова чи ні, не вгадати – стелив мову виважено, а сам сидів незворушений, і вигляд мав упевнений, непроникний, задумливий. І чи то проміряв невидиму відстань уперед, чи то оглядався назад.

Їхали з Києва на Бориспіль, далі на Переяслав, Золотоношу до Градизька. Дорога далека й пустельна – чумацькі валки йдуть іншими шляхами – вижаті поля, на яких у пасмах туману манячать табуни корів та овечок, самотні, задумані вітряки на горбах, пронизана приземним промінням гушавінь дібров, де пахне прілим листям і грибами й де серце гупає, аж його стукіт чути в ліщиновій тиші – лісові нетрі підступні, небезпечні – затріщить гілля, й рука сама падає до кобури з пістолем – дика свиня з поросятами проламується крізь чагарник, бемкне вгорі, й кінь сторожко поведе вухами; білка зронила шишку; – і крумкіт ворона, й шкварчання та лемент сойок, і таємничий стукіт дятла, й вовче виття до вечірньої зорі в глибині лісу; але все те тільки підсторога до людських згуків, бо й немає у світі звіра, небезпечнішого за людину, навіть коли вона при каганцеві в хатньому теплі. Зупинилися на ніч під Хоцьками в корчмі, поставили під повітку коні, нависили їм по пихтіру з сіном, самі сіли до борщу та смажених в'юнів, як раптом затупотіло, загалакало «Пугу, пугу», й до корчми вшелешкався гурт запорожців («Корчмарю, горілки, пива, а ці чорняки що трощать? В'юни! І нам в'юнів, і ковбас, і кишки з гречаною кашею... Нема кишки? Га-га – твої випустимо»), полізли за стіл, спочатку з того кінця, а далі обсіли увесь стіл, пелехатий, носатий, з гадюччям вусів запорожець посунув ліктем Сидорову вечерю й хряпнув на долівку кухоль з пивом, Сидір подивився й мовчки скинув зі столу кухоль, щойно поставлений корчмарем перед запорожцем, той замахнувся кулацюрою, але Сидір так само мовчки вхопив січовика за руку й стиснув, що той похилився з лави, а тоді шарпнувся й вихопив шаблю. Але мармулуватий, тютхтіюватий з вигляду Сидір вже стояв біля печі і в його руці чорною гадюкою сичала велетенська залізна з коротким дерев'яним держалном кочерга. Посхоплювалися інші запорожці-кармазини, грезети, саєти, срібло – на Січі барложаться в просмоляних сорочках, а то й голі, а йдуть на Україну, одягаються, неначе шляхта – спопеляли очима двох чорняків, – Мусій, гожий господар, святешню одєжу поховав до тороків, у дорогу зодягнув стару, змицькану чумарку, – й хто зна, чим би скінчилася ця утарчка, та Матвій, відаючи, що їхні з Сидором сили проти сеї малі, вдався до хитрощів:

– Гей, чого це ви звар'ювалися? Хто з вас був під Збаражем чи під Зборовим? А може, хтось пам'ятає Жовті Води? Щось ви мені не по знаку, хлопці... – вигукнув хвацько, відважно, пильно приховавши страх.

– Журавка, Супрун? – мовив рябий, зі шрамом під лівим оком запорожець.

– Не Супрун, а Матвій. Поруч з братом схрещували шаблі з лядськими.

– І я не під возом спав...

– То за віщо нам зараз гризтися?...

– Він кухля мого потурих, – вказав шаблею на Сидора пелехатий запорожець.

– Спершу ти – його кухля... За онучу звели бучу... Корчмарю, всім по півкварти пінної...

На тому й скінчилося. Матвій же, облягшись у тісному ванькирчику з Сидором на ніч, про всяк випадок заложив двері тією самою кочергою, якою хотів оборонятися Сидір, й довго не спав, думав про те, що чомусь-то роз'їздилися запорожці по Україні, раніше сиділи на Січі та воювали з татарами, турками, обирали та скидали по кілька разів на рік кошових, курінних, а тепер тручаються в справі Гетьманщини, хочуть, аби й гетьмани брали булаву з запорозьких рук, хотіли втулити її своєму Барабашеві, – це від Хмеля такий хміль у голови, Запорожжя настановило його гетьманом. І тепер вважають – без Січі зась і кроку. Тичуть свій глек на капусту, якої не шаткували. Вони там шаткують свою, з нами не діляться. Мусимо ж вдавати, що їхнє заткало також тут. Одразу по раді в Чигирині гетьман написав їм (Матвій того

листа перебілював), що, мовляв, не має себе й за гетьмана справжнього, доки його не признає січове товариство, «оскільки ви, військо низове Запорозьке, складаєте корінь і утвердження честі та вікопомної слави іншим городовим україно-малоросійським військам, правдешньої братії своєї; отак хай і влада ваша верховодить і має силу у вибранні й постановленні собі гетьмана. Вільно вам, братам нашим, мене від того уряду відмінити, а наставити й затвердити за своїм бажанням на ту достойність іншого». Гетьман лестив січовим дідам та гультіпакам, обіцявся сповняти їхню волю, посилав низький уклін, а з ним три тисячі битих талярів – дві з військового скарбу, а одну з власної шкатули, й зичив їм усім «доброго здоров'я від пана Бога і щасливо заживати на довгі літа життя-буття».

Матвій намалював в уяві образ гетьмана, як він кривився й плювався, складаючи того листа, й собі сплюнув на долівку, але не осудив гетьмана: заходити в розмир з Січчю не випадало. Запорожці відповіли крутіськи, докоряли Виговському, що вибори відбулися без них, відтак зроняли: «Але оскільки це вже сталося, то й ми для загального добра нашої православної вітчизни того постановлення порушувати і знімати не хочемо, кладучи на те премудрий Божий нагляд», закликали Виговського йти шляхом Богдана Хмельницького «і без нашої волі та військової ради не зачинати ніяких затівок та новинок», нагадували, що низове самохітнє товариство повернулося з спільного з московитами походу на Литву і в Інфлянти зі здобиччю та винагородою від царя, просили та наказували «не змінювати вірності його царській величності», «а коли б ваша милість пан побачив некорисне щось до себе і для нашої вітчизни з боку його величності, то можеш, не міняючи своєї вірності, писати й просити про те до його пресвітлої величності через своїх послів, – ми сподіваємося, що... його царська величність не зволить відмовити своєї монаршій благодаті, зважаючи тим більше на те, що має від нас міцний, здавна бажаний для його богохранимої православної держави захист і охорону від ворогів Хреста Господнього – турків та татар. І не зможе відтак той спільний християнський ворог безпечно вступати своєю багаточисленною силою (як бувало перед оцім) у його царську державу і розвівати свої басурманські хоругви під самою столицею».

Матвій кріпко думав над сими останніми словами, він і сам знав, що турботами всемогущого Бога та запорозькою зброєю християнському ворогу перетято шляхи до московитської столиці, що й інші європейські столиці не скурані, бо не скурана стоїть Січ запорозька, однак північні вітри непостійні, й рідко коли повіває звідти теплом, здебільшого сіверко пронизує до кісток, там власний нарід голий і неприхищений, ще й батожений без усякої причини; та й низовий запорозький вітер тягкий і також непостійний, як непостійні самі січовики. Ще й отакі вони баламутні, ворохобні, мають себе за корінь землі, а всіх інших за пустоцвіт. Матвій хоч сам не поодлежував боків по січових куренях – ставив риболовні гарди по річках та тягав важкі матули по озерах – все ж набачився там всякого – доброго й поганого. І міркувалося йому, що самими тільки походами, гультіпацтвом та шаблюванням жити не можна, що галасом та танцями нарід не нагодуєш, а треба сіяти хліб, і класти зруби, і брати в оборону не лише лицарську Січ, а увесь край, отож корінь життя не вони, січовики, а всі козаки, й насамперед городові й посполиті також.

Херхелювали ж обидві сторони – і запорожці, й Виговський, вони знали: якщо не визнають його гетьманом, він булави не покладе і шкоди їм завдасть немалої, отож вдавали благословення, Виговський також відав, що якось обійдеться без запорожців, але ліпше, коли матиме з ними спілку.

...Та ось вже сивий потягнув повіддя, з лівої руки махнули, привітали сивими чупринами очерети Ястребщини – болота, недавнечко прикупленого Матвієм разом з лужком – Обложками, блиснуло поміж дубів озерце – Рогачик – також Матвієве, і кінь зупинився біля високих цвяхованих дубових воріт, в ушули яких поввірчувані мідні кілечка для в'язання коней.

І ось вже веде в поводі коня й чує, як знайомо дзінькає в дійницю молоко – челядниця Явдоха саме доїть у хліві корови – від того на душі стає спокійно, затишно (бачить навіть

мисленим зором, як тугі цівки б'ють у спінене молоко на дні дійниці), Явдоха подоїть корови й носитиме до хати дійниці, прикриваючи їх хвартухом від пристріту, хоч тут і пристрівати нікому, але так ведеться, і ось вже ступає по дошках ганку, вже вицілює Федору та накидає їй на високі плечі легкий, білоносовий, підбитий хутром куниць кунтуш (разок намиста з великих – галагузьких – перлів залишив у кишені, одягне на шию перед тим, як лягатимуть у ліжко), а вже Дениско, якому п'ять років, уп'явся рученятами в дерев'яного козака на коні, а зубами в посиланий маком медяник, а Катеринка – доходить до року, спинається на ніжки, тримаючись за лозові прутики ліжечка, – надула губенята, зиркає спідлоба, та раптом заусміхалася беззубим ротом, потяглася до нього рученятами – впізнала: «Та... та...», і солодкий до щемкості мед потік Матвієві в серце, він узяв донечку на руки й притиснув її до грудей, до обличчя, вколотивши дитя вусами, й воно раптом заплакало.

– Цур тобі, прудивусе, – сказала Федора й забрала Катеринку, котру Матвієві не хотілося віддавати. По тому він вибирав з воза поклажу, а оскільки вже й споночіло, узяв великий мідний ліхтар та обдивився воли і коні, сам понавішував замки й спустив з прив'язі двох псів. Подвір'я в нього широке, їде розгулятися псам, й загороджене щільно. Одразу в ліву руку – хата з кімнатою та коморою, в праву – хліви й повітка під одним накриттям – заломлені літерою «Г», – від воріт уподовж вулиці, а далі вподовж двору, – за ними круглий лісяний курник, чималий саж, погріб з льодовнею, вниз по схилу – дві клуні й омшаник для бджіл, там висока огорожа з теслиць і другі ворота з високим перелазом, від якого стежки до підсусідків.

Вечеряв поспіхом, скупно розповідаючи про те, де був і що бачив за три останні тижні. Подавала на стіл Горпина, далека Федорина родичка, яка була їм трохи за родичку, більше ж – за кухарку й ключницю, нетерпляче чекав, коли поснуть діти (Дениско вже куняв) і вклядеться в хаті на печі Горпина. Вона ще довго тарабанила горілками і мисками – чесно відробляє харчі; Горпина й своя, Федора й пощечече до неї, й водночас, нічого не кажучи, уміє посунути на потрібну відстань, поставити на місце – хистке й не зовсім певне, напівродички, напівнаймички, поставити на кілька щаблів нижче себе, та й не тільки її, а й Матвія, який, до речі, не раз заступався за Горпину, намагався стерти між дружиною та її тіткою оту відстань, однаке те йому не вдавалося. Якщо Матвій розпасіюється за щось вельми, то на часину примовкне й Федора, але потім надолужить на всьому. Горпину вона навчила бути поштивою і чепурною, раніше та витирала ложки замацьканим фартухом, чарки несла, затиснувши їх пучками зсередини...

Матвій з Федорою і дітьми спали в кімнаті. Однаке Катеринка спати не хотіла, в неї розболівся животик – обжовтила дві пелюшки – й Матвій поклав дитя собі на плече, носив по кімнаті, невміло наспівуючи «Котика». Інших дитячих пісень не знав, доспівував до кінця й починав знову:

Ой ти, коте-котино,
Засни, моя дитино...

Маленькою червоною зіркою сяяла в кутку перед визолоченим образом Христа-Спасителя лампада, Федора вже лежала в тонкій сорочці на ліжку, засланому білим, з буцького полотна простирадлом, втомлена, розніжена, зваблива, ноги накрила шовковою ковдрою. Федора надзвичайно гарна – ставна, висока, білолиця, довговида, синьоока, з високим чолом, великим рівним носом, великими губами, білими, повними руками – нестеменно панянка. Та вона й була трохи панянкою – поповою дочкою, однаке її батько давно помер, і Федора з матір'ю та меншим братом впали у великі злидні, либонь, через те й віддалася за Матвія. Але не тільки через те – сваталися до Федори й інші маєтні люди, навіть один підтоптаний сотник, але Федорина мати радила дочці виходити за Матвія, відгадавши в ньому доброту, чесність, поштивість, знала напевне, що він триматиметься господарства, леліятиме її дочку, пошанує і

її старість. Федора довго вагалася, Матвій і понині пам'ятає той вирішальний вечір, коли вони стояли з Федорою під волоським горіхом і в неї були сумні і затуманені очі, й десь у тих туманах блукав він, Матвій, і йому стало страшно. Він був переповнений любов'ю і на все довкола дивився крізь ніжну голубу шалінку, й хвилювала, тривожила й радувала по-справжньому його тільки вона, Федора, жив нею, її строєм душі, її настроєм; іноді йому здавалося, що вона чекає на нього і її слова до нього бринять ласкою, іноді ж приходив – і очі її були холодні, навіть злі, вони дивилися кудись повз нього, й тоді здавалося, що вона не хоче його й знати. Матвій тривожився: куди вона дивиться, що, кого згадує? Тоді йому здавалося, що вона згадує когось іншого, й боявся, що одного разу вернеться до того невідомого козака. Він кохав її все дужче й дужче, все його життя було заповнене нею, вона ж стрічала його то з тихою радістю, то вороже. Він геть увесь був у її руках, у її волі, вже й жив по її велінню, боявся, що одного дня вона прожене його, боявся її холоду, крижинок у її очах, і чекав, коли у тих крижінках відіб'ється сонячний промінь. Іноді думав і про те, що з отакого його підданства їхнє життя може скластися погано, що, може, краще б відкинутися від неї, знайти якусь просту дівчину... Він так стермосувався душею, так виснажився любов'ю, що того вечора вирішив покласти всьому край, і перед тим, як попрощатися, отерпаючи душею, запитав прямо: «Федоро, підеш за мене?». А коли Федора тихо, якимось натужно вимовила «так», він і тоді не одважився обняти її на всю силу своєї любові, жаги та спраги, а невміло взяв за руку й сказав, неначе попові чи крамареві: «Дякую. Побачиш – не пошкодуєш». Матвій упевнений, що вона не шкодує. Ну, хіба трішки-трішки... Коли ото, буває, наїдуть гості з Чигирина, молоді писарі та осавули. Випивши, вони безсоромно пасуть Федору очима, п'ють її здоров'я з слизькувато-гречними речами, а одного разу красунчик-підосавул Нечитр Коцемаха, крутнувши хвацького вуса, сказав на вухо своєму сусідові, але так, що почули всі: «Такий пеньок і таку кралю висватав. Мать', купив». Ще трохи, й Матвій зарубав би його шаблею.

Ні, Матвій не обманювався щодо власної персони, поцінював себе гранично тверезо та точно: звичайний козак невеликої вроди – чоло високе, ніс з горбинкою, трохи завеликі вуха й вузькі губи (давно відгадав і знав: Федора не любить цілуватися з ним саме через ті губи), чуб рідкий, але ще тримається, на відміну від молодшого за нього Супруна, в якого на голові вже чималі плеса, а вуса густі, пишні, шовкові: вигляд має простенький, мужицький, ні понурий, ні веселий, більшою мірою мовчазний, ніж говіркий, впертий, достоту обережний, проте має й чималі чесноти: до ката працьовитий, чіпкий, добрий, відданий сім'ї та родині, майже непитуший, ощадливий, а основне – розумний. Не розумака, не мудрагель, просто чоловік дошпетний, проникливий, пам'ятливий, ще й грамотненький, і ту свою грамотність користує на всю силу. Розчовпає будь-яку справу, розплутає будь-який клубок. Матвій на десять років старший Федори, але різниці в роках майже не помітно: виглядає молодо, свіжо, надто молоді в нього очі, та ще й добрі, ось це Федора відмітила давно. Матвій вельми поцінує Федору, особливо її шляхетність; все оце: постільні лиштви, змиті дитячі голівки, шапки з літеплом щосуботи, у які спочатку лінувався лізти, а тепер купається залюбки, занавіски на вікнах, канупер, ласкавець, любисток, лаплахи в кухлях відповідно до пори року, урочистість і побожність у свята – від неї, з попового дому; з нею мовби ступив на вищий щабель життя. Матвій вельми вдячний їй за це, пишається малжонкою, палко її кохає, дякує Богові та долі, що послали йому таку дружину, і трохи, в імлістій, притемненій глибині боїться якогось перестріту, чогось невідомого – аби не довелося платити чимось надто великим за це щастя. З Федорою змінився увесь триб Матвієвого життя, зникла колишня дрібна ощадливість, яка межувала з скнарістю, Федора його переконала, що вони можуть жити в достатку, не шикаючи, але й не відрізаючи від кожного шматка, інакше навіщо й живуть, на той світ з собою нічого не візьмеш, а дітям вже є що залишити.

Двічі Катеринка засинала на плечі, двічі клав у ліжечко, й вона прокидалася, починала пхикати, врешті заснула. Укутав її маленьким ліжничком, попідтикав його, роздягнувся, ліг у

ліжку... Федора вже спала. Він не одважився будити її. Почалапав у куток і дмухнув на лампаду.

Прокинувся не знати від чого. Мацнув рукою – Федори поруч не було. Повернув голову праворуч – кімната була затоплена місячною повинню, місячне сяйво потоками лилося у вікно, і в тому зеленому сяйві стояла біля вікна висока гнучка постать. То була Федора – гола, руками обійняла себе за плечі, місячне сяйво струменіло по ній, а вона похитувалася з боку на бік. Матвій хотів окликнути її й боявся, дихав важко, підвівся, доторкнувся долонями до гарячих плечей.

– Чого ти?

Вона затремтіла й похлинулася плачем:

– Тужно мені...

– Ну... чого тобі тужно, мила?

– Не знаю... Тужно...

Знала. Іншого життя хотіла, інших рук на плечі.

– Нікому не тужно, а тобі... Пройде, – і гладив плечі, стан... – А сорочка де?

– Блохи...

Вже не дошукувався правди, пестив і повісив Федорі на шию намисто з галагузьких перлів, а по тому кохав спрагло, палко, грубо, вона ж ледь відповідала, але йому вистачало й того.

Наступного дня, з самого ранку, шаткували капусту – Матвій поспішав запорати господарські справи, адже по кількох днях мав від'їхати до Чигирина, до канцелярії, п'ять вигострених до жаскості ножів змагалися з п'ятьма не менш гострими жіночими язиками – два язики дружин підсусідків і три підпомічників, Федора подавала напівсухий, у сніпках кріп, яблука: вимочені в капусті, вони тугі й запахущі, й аж п'янки, і керувала всім; дарма що городяночка, вміла майже все і всьому давала лад. Нагиналася за вишневими гілками з попаленим осінню листям, і її крутий стан вабив та полохав Матвіїв зір, запарубкувавши допізна, всією нерозтраченою чоловічою невгамовною силою линував до дружини, чим аж набридав їй.

Дениско об'ївся хряп, Матвій відняв кілька й нагримав на нього – боявся, аби не занедужав на живіт, за дітьми вболівав душею, дужче, ніж дружина, – великою білою качалкою стоптував у діжки капусту – що дужче її стопчеш, то смаковитішою буде. Капусти потрібно багато, зима довга, сім'я не маленька, а ще ж зимою повезе в подарунок старшим канцеляристам, знайомим старшинам, про Матвійову-Федорину капусту – поголос на всю генеральну канцелярію. Докінчували соління наступного дня після обіду, а надвечір завітав жаданий і несподіваний гість – Супрун, їхав з Чигирина, куди возив якусь цидулу від полтавського полковника, й завернув на хутір.

– Ти що, повернувся у полк на службу? – запитав його Матвій.

– Чом би й ні, – ухильно відказав Супрун. – Ти ж і досі обтираєш кутки в канцелярії.

Матвій хотів сказати, що обтирає з користю, – не сказав. Може, й Супрун нарешті утихомириться, знайде свій життєвий переліг...

Він сидів за столом розхристаний, насмішкуватий, як і завше, – худе, кібцювате обличчя ледь підняте догори, на вилицях темніли жовна, хилив чарку за чаркою й гострим оком косував на Федору, не приховував свого захоплення братовою; бачив братову не раз, і однак приголомшила вона його своєю розквітлою красою, величавістю – та ще ж невідь-чого (щоправда, неділя) вирядилася в плахту жовту грезетову й зелену шнурівку, одягла на голову кораблик парчевий, – погордою, щось у ньому милувалося нею, а щось дратувалося, перше пригасало, друге розжохувалося, а вона не приховувала своєї погорди, зажартовувала з Супруном і майже непомітно бридилася – як він їсть, як п'є-сьорбає й гикає, руки витирає об чоботи, – Матвій не міг зрозуміти, чого це, й сердився. А Супрун випив чотири чи п'ять чарок – не помічав. А може, й помічав, не подавав вигляду. Величаво плавала по хаті Федора, висока, ставна, тонко-станна, й такі ж тонкостанні стояли на полицях судника кубки з лебедями, куманці та стоянці

й теж, здавалося, поблискували погордливо мальованими боками. Супрун кутуляв капусняк і чоботом дратувався з кошеним, воно надувало хвіст й то відбігало, то знову кидалося на чобіт.

Несподівано, й хто зна чому, Супрун поставив у мислі поруч Федори свою Мокрину – вперше в житті поставив дружину поруч з іншою малжонкою. І вперше побачив, яка його жінка вже стара – як та маківка, що не тільки відцвіла й облетіла, а й засохла. Та вона вже й сама не думає про себе як про молодицю, а тільки як про матір, господиню, якій треба доглянути дітей, нагодувати чоловіка, попорати товар, й жила лише для сім'ї. І що вона бачила в цьому світі? Йому стало шкода Мокрину, а з нею й себе, можливо, вперше на віку. Одвів погляд од Федори, обдивлявся хату, ніби ніколи тут не був: пучки зілля за трямом і віночки на стінах, ворочки й вузлики з насінням біля пічної стіни, на покутній стіні на килимі дві шаблі, дві рушніці, кілька пістолів – убранство хати вже не бідняцьке, але ще й не панське. Одначе перевисає в панщизну.

И що солодші подавала Федора напої, то кисліше ставало на душі в Супруна, він і сам не знав, чому, й аж сердився на себе, адже завжди пишався братом – його вченістю, дошпетністю, статковістю, навіть його дружиною, яка, як признатися по правді, великою приязню до нього не відзначалася ніколи, навпаки, чомусь трохи побоювалася його. Через те й приїздив рідко. Федора під злість не раз виказувала чоловікові незугарність його брата, намагалася вколоти, а то й принизити, й то невідь-чому, Супрун ніколи не набивався їй у близькі родичі, навідував їх рідко, навіть від гостинців відмовлявся, можливо, вона здогадувалася, що Матвій нишком передає щось Мокрині та Супруновим дітям. Проте Федорину матір і братика не обділяє увагою та ласкою, їздять вони до них у гості й на храмові свята, й просто так, і гостинцями їх засипає, теща не знає, де посадовити й чим частувати зятя, а молодий шурина заглядає Матвієві в рота, ловить кожне його слово і оперізується дорогою Матвієвою шаблею та дибцяє з нею по хаті, як молодий бузько. Щоправда, для жінки чоловікові родичі – то од віку чужа держава, суджена в пограниччя, як і навпаки, й рідко коли між ними тримається мир та злагода, ревність і заздрість стримлять гострими кляками – пограничними стовпами, одне й друге ревнюють, аби не передати тим чи тим більше гостинності, приязні, ласки, дарунків.

Але тут було ще щось інше, глибоко приховане, Федорі чомусь здавалося, що ворохобний, завжди чимось невдоволений Супрун може повести на криві стежки її чоловіка, збити з пантелику, знеохотити до господарства та дітей. Матвій має зрозуміти, яке щастя впало йому до рук; він і поціновує, і поціновує її Супрун, але водночас своїми кпинами «про бабів, яких сім штук за цибулину», про «обабілих козаків, які поприлипали до спідниць», мовби щось обламає на зеленому сімейному дереві, яке доглядає Федора. Так, вона не раз думала про те, що, якби доля була ласкавіша до неї, то могла б прожити в палатах, одначе не склалося, те вже за горбом, треба пильнувати того, що є, та посувати чоловіка до вищих порогів. Вона його й посувала – щодня, щогодини, – вказувала йому, чого і як доп'яли той он і той, з ким водять кумпанію, що мають за труди свої, з одного боку попихала чоловіком, навіть принижувала, скільки могла, з іншого вважала, що там, нагорі, його не поцінують, як треба, не віддають йому належного за великії труди та розум, й ревню кидалася на захист, якщо хтось намагався применшити його заслуги, принизити. А саме це, хоч і в жарт, намагався робити Супрун. Та й що взагалі міг дати її чоловікові такий брат, як Супрун, який тільки скрипить, чорнить усе на світі, зі всіма загризається, всіх наvertsає у ворогів. Супрунові похвали, Супрунове захоплення нею приємні їй, як і кожній жінці, одначе вона б воліла, щоби Матвій тримався якомога далі від брата. Проте бачила, що відданий до решти сім'ї та їй, Федорі, Матвій вельми печалиться братовою долею, переживає за нього, ніколи не викине брата з серця та мислей, – то вже щось незрозуміле Федорі, й вона пасювала та ятрилася злістю, одначе зовні вигляду не подавала. «Щось у тебе, Федоро, куліш пересолений, чи не закохалася в когось, Матвій хати не тримається, все з гетьманами роз'їжджає, не боїшся, що десь у гречку скочить», «нехай скакає, тоді я – в коноплі, вони вищі за гречку», «наглядай, Матвію, така краля, може й з шляхтичем знюхатися», «вже мої діти за нею наглядають». И хлюпала з Супрунової чарки горілка, й нати-

рав часником окрайця, як якийсь посполитий чи старець, і приповідки його майже всі горілчані, грубі й старі, як світ: «Пішла, наче брехня по селу», «Чоловік не скотина, більше відра не вип'є», «Де п'ють, там і ллють».

По обіді Матвій показував братові хазяйство. Щось його втримувало від того, а щось підштовхувало: «Нехай бачить, швидше за розум візьметься», та й спирали груди гордощі – он чого сягнув він, молодший Журавка, батько-мати того вже не побачать, нехай бачить хоч брат. Немов знічев'я завів до комори, а там жито, пшениця, крупи в кадівбах, дубових та плетених із соломи, воску шість кругів, тютюну шість каменів, юхти, мерлушок більше як по десятку в'язок, сало та м'ясо в боднях, солоні качки, солоні індишки, полотно в сувоях – неначе не комора, а крамниця жидівська. Ще й кілька куф горілки – оковитої і простої, нашафованої власними руками, у власних казанах. По тому вивів брата на подвір'я; Матвій двір на згірку, в праву від хати руку хліви та комори, і стайня, повітка, а в ній два плуги дерев'яні, кожен на три пари волів, і плужок легенький, мідний, борони, вози та сани, за хлівами курник, саж, дві клуні, з лівого – лісяний хлів, за повіткою сад (сливи привезені аж з Семиграда), якому літ десять, саме в буянні сили, цього літа вродило яблук і груш – нікуди дівати, за садом ще дві хати – Матвієві хати, в них живуть підсусідки: Каленик Нишпорка та Трохим В'юн. Ще є в Матвія троє підпомічників, які мешкають у власних хатах – далі по хутору, в котрому дві вулиці. Від подвір'я в пониззя спадає город (вся Матвієва земля трохи далі, двома клинами), за городом – луг грудковий, а вже за ним – луг мокрий і ліс.

Запалили люльки, брели лугом, попереду біг пес Гнотик – мисливський пес, щоправда, мішаної породи, має Матвій і такого, піднімав з трави посмітюх та куріпок, розполохав дроздів на обкльованому калиновому кущі, калинові ягоди червоніли на чорноземлі, неначе краплі крові, вгорі хрестом розіп'явся коршак («мій коршак» – з гордістю й самоіронією), щовечора він облітає свої володіння й сідає на одному й тому ж місці – зламаний олешині над струмком, захвицькав її послідом до білого; повернули ліворуч, там ще один Матвій луг, прикуплений недавно, він переходить у болото, де трави також хороші, але доводиться косити у воді, увесь день на ногах: окраєць хліба, сало й цибуля в шаньці через плече, за всенький день не присядеш, Матвій сам вже не косить, косять підсусідки; сіно Матвій продає, але взяти його можна тільки тоді, як замерзне болото. Попригнічовані вербовим гіллям, стоги стояли сірі й мовчазні, і весь луг о цій порі був пустельний, сірий, похмурий, Рогачик брижив непривітні холодні хвилі, на поверхні плавало зчорніле вербове та дубове листя. Зупинилися під дубом, під яким любили варити кашу косарі, там чорніла кашоварня, і Матвій сказав:

– Сидір тягає лінів, завбільшки як чоботи. А взимку, по льоду, на дохлятину – сомів. Минулої зими випер сома в два пуди, диво, що той його самого не заволік під лід. Озеро рибне, та все не налаштуєся на рибний промисел... А можна б...

А сам рахував стоги – чи всі. Слідом за ним рахував і Супрун. Тридцять вісім стогів. По шестеро-восьмеро саней у стозі. Тридцять вісім купок срібла. І всі стоги – високі, ладно вивершені, ув'язані навхрест скрутнями з осоки, приткнутими в стіг, ще й прикладені вербовим гіллям. Хазяйські стоги!

Вітрець пінив воду на озері, гнав від цього до протилежного берега бурі човники-листочки. Виринула з води відра з чималою рибиною в зубах, здивовано витріщилася на непрох, сховалася в темній воді, погнавши великі кола.

– Злодійка, рибу в мене краде, – засміявся Матвій. Супрун не відгукнувся на той жарт. Що дужче входив у господарчий шал Матвій, що дужче похвалявся своїми статками, то дужче похмурнів Супрун. Щось йому заклинило в душі, там хмарилося й мрячило, а Матвій не помічав того, розказував, які ще намітив придбання, які зведе будівлі, яку худобу прикупить.

– Отуто насиплю гребельку й місток покладу, отама поставлю дик од свиней – розвелосся їх у лісі гибіль, луки псують, приїжджай по пороші на полювання, настріляєш вепрів, скільки коняка доведе.

– Я в чужому не стріляю...

– Яке ж це чуже... – І заломило зуби.

Звичайно, подумав Матвій, воно чуже Супрунові, й він нічого не може з нього дати братові... Власні діти, а основне – Федора. Вічний розмир з нею... Ніхто не віддає власні добра родичам... І присмугнів.

– Є тут неподалік одна незайманщина... Упругів сорок... Думав я вже не раз... Подавайся в Чигиринський полк... І разом проситимемо її для тебе... Гетьман до мене прихильний...

Супрун здивовано прискалив око. Був схожий на кібця. Його правий тонкий вус ворухився, наче живий. Мовби був сам по собі.

– А як не випросимо? Там спродамся, тут нічого не дістану... Та й не такий тепер час, щоб о грунтах думати...

– Такий. Саме такий, – аж кинувся Матвій. – Хто зумів... Ще трохи – й нічого не залишиться...

– Труди наші даремні нині...

– Не даремні, не даремні... Ти ж бачиш по мені. Приспіла пора ставати господарями... Се – найкращий час...

– Для кого? Для здирників, обирал... Гребуть, хапають, йдуть потоптом...

– Сі землі шляхтою покинуті...

Супрун ніби й не почув того:

– Користолюбці, себелюбці гублять Україну. Все під себе гребуть. Посіли перелogi і луки... Одні багатіють, інші біднішають...

Матвій зупинився.

– Брате, чи не на мене ти натякаєш?... Я сі землі купив на власні гроші, зароблені, кров'ю окуплені.

– Хіба тільки ти пролив кров... Дехто пролив більше...

– Твоя правда, – гаряче сказав Матвій. – Декому не поталанило. Але ті, хто правдою, – не винуваті... Скажімо, частка моїх грошей ще з Січі. Я прикопав їх над Скарбною, а не поніс у шинок, як...

– Як я? – був звернений до Матвія лівою щокою – розсіченою бровою, і Матвієві здалося, що брат підморгнув йому.

Матвій збагнув, що дав хука, та ще й великого, ледве чи й поправимого, здавалося, свиснула в повітрі стріла, майнула повз одного, зачепила другого. І вже її не завернути. Старший Журавка невимовно шкодував на свої слова. І водночас терпка їдь розлилася в грудях, їдь від отрути Супрунових слів, злих і неправдивих, заздрісних, неключимих.

Вони переступили по зв'язаних тичинах через струмок, вийшли на дорогу, верталися назад. Попереду біг Гнотик з реп'яхами в хвості, чомусь лашчався до Супруна, ще дужче дратуючи Матвія. Дорогу їм перейшла чередa гусей, гусак витягнув шию, зашипів, Гнотик сховався за Матвія.

– Одчаюка! – всміхнувся Супрун і тим трохи надколов кригу, яка намерзла довкола них. Відтак Гнотик геть розсмішив їх, забіг у двір, де сидів на цепу велетенський кудлатий пес, підняв задню ногу й помочився на дровітню, пес валував, рвався з ретязя, але Гнотика дістати не міг, а той присів перед ним, кумедно морщив носа – знущався, знав, що кудлай не дістане.

– Ну й стерво, – щиро реготів Супрун і тим реготом став схожий на пустотливого хлопчика. І Матвієві згадалося, яким Супрун був у дитинстві веселим, пустотливим, кабешним. Гай-гай, куди все те поділося!

Матвій ще хотів розповісти, як ходив з Гнотиком на луг, і той поцупив у косарів кільце ковбаси й переплив з ним через річку, однак Супрун вже прогнав з обличчя усмішку, сказав:

– Отож, труди наші даремні нині, кукілем проростають... – «Наші» – себто людей чесних, таких, як він, а не таких, як Матвій. Неначе серпом черконув по серцю. Але вони вже підійшли до воріт, біля яких на них вибалушив дурні очі чорний, з білою бородою цап, а тоді мекнув і подався вподовж вулиці.

– Така дурна тварина, не держиться двору, доброго вам здоров'я, – привітався до них Хома Колотило, Матвіїв сусід, старий багатий козак, що зиму, весну, літо й осінь ходив у кожусі поверх полотняної сорочки. – По чому ж там, Гордійовичу, в місті воли?

Матвій сказав.

– А воликів пара що просять? Скажімо, таких, як у мене димки?

Тією балачкою затерли, зам'яли важку, неприємну розмову, що сталася на лузі. Та не затерли, не прогнали осуги, яка оповила серця. Після розмови з сусідом Матвій трохи відм'як, відтанув душею, Супрун же навпаки, насурмонився ще дужче. Щойно зайшли у двір, Матвій почув у стайні якусь тупотняву, пішов туди. Отакої – й коні їхні не мирилися. Матвій збив під стінку Супрунову чалу кобилу, вгрів вилошником свою – Зірку, пішов до хати.

Федора одразу помітила, що поміж братами пролетіла чорна сова, зраділа в душі – отже, Супрун тепер не затримається, – защебетала до нього перебільшено ласкаво та приязно в розрахунку на те, що це чує Матвій.

– Ти так і не доказав, як там Мокрина та діти.

Стояла біля печі з гусячим крилом у руці, яким обмітала комин, вже перевдягнена в буденне, й однак надзвичайно вродлива, величава, й Супрун в одну мить всією своєю душею осягнув, відчув, яка вона далека від нього, а він від неї, далека своєю панщизною, погордою, затаєною неприязню, яко до гультіпаки, котрий зневажає її добра і її шляхетність, ще й може попросити чогось, і Матвій йому не відмовить. І здатний, як їй здавалося, Супрун на збродні вчинки.

А Матвій вже шкодував на те, що сталося, адже розумів, що мусив зменшитися він, мусив промовчати чи й якось задобрити брата, принаймні уникнути сварки (та ще хто зна з-за чого, тепер тільки де зійдеться два чи три чоловіки, так і починають терти язиками те, що їм не належить і що стосується уряду), не роз'ятрувати й так розтривоженої, ворохобної братової душі. Ладен був перепросити Супруна, але за віщо перепрошувати, та й соромився Федори. А Супрун одразу почав збиратися в дорогу й не взяв ніяких гостинців, окрім горіхів та медівників для дітей. Кобила не хотіла заходити в голоблі, він бив її дугою, вона зайшла і знову переступила голоблю, вже в інший бік, і Супрун двигонув її так, що кобила аж присіла. Стягував супоню, неначе аркана татарину на шії, вдарив по дузі, збив її наперед.

– Ти хоч теечки... – приступив близенько до Супруна Матвій, – ніде не вибовкуй того, що казав мені... Може окошиться.

Супрун плюнув під ноги, підбив на возі солому.

– Не боюся нікого. А правду казав і казатиму.

Федора передавала нещирі привіти Мокрині. Він не удостоїв її поглядом. Сидів у передку воза, низько схиливши голову, чиркало об ручицю колесо – він того не чув, смалив люльку, в грудях йому горів вогонь, він хотів погасити його клубками диму – не гасилося. Перед очима стояли Матвієві коні й кадовби, а поруч з ними Федора, вродлива, як ангелиця, й зла та недобра, як відьма, й таки ж гемонськи гарна, майнула поруч неї дрібна, зморщена, як грушка, Мокрина, й ще дужче запекло під серцем – вже за Мокринині зморшки й за власну недолю, й кривавилась у очах злість хтозна на кого – взяв би шаблю й шаткував усіх підряд. И при-виділося: низько стелеться попід житом кінь, й стугонить, кипить насупроти ворожа лава, й шаблі та келепи блискають проти сонця, а його домаха влипла в руку, і враз вона сама знялася в повітря, криця потяла крицю, майнув перекривлений злобою і жахом рот, затрудило в руку, а вже його кінь ударив грудьми коня з крилатим вершником, й сторч полетіли відсічені крила, й перерубане надвоє тіло посунулося з сідла...

Супрун скрипнув зубами, підвів погляд, в його очах стояв колючий туман, а в тому тумані – якісь чорні важкі кучугури. Матвієві стоги – проїжджав долиною через луг. Дорога була лугова, вузька, ген за стогами вона виведе на шлях; під ногами бігли назад стерні з високими гривами, сірі й сухі – давно не було дощу, й сніги цього року чомусь забарилися. Стогів було багато, вони, здавалося, напливали на Супруна, падали на нього, він знову скрипнув зубами, ледве тямлячи, що робить, вибив з люльки просто в жменю жар і пожбурих його в стерні.

... Вітер гнав полум'я вподовж луку, стоги спалахували, як велетенські – громові, поминальні свічі, жажкали в небо, й гайвороння злякано втікало до лісу, все живе летіло, бігло, повзло з луку, тільки люди бігли на луг, але не могли нічого вдіяти. Спробували збивати полум'я гілками верболозу, намагалися перекопати вогненну річку, але вогонь був прудкіший, котився валами, вітер розносив палаючі віхті по лузі, й людські змагання виявилися марними. Затягло димом небо, а в тому чорному пеклі червоно яріли велетенські купайла, сіно горіло з тріском, міриади чорних мух літали в повітрі, й з дупла напівсухої верби виривався рій диких бджіл, збитий з пантелику, закружляв довкола верби, а вже й вона зайнялася від кореня, палала. Люди не здавалися, понаковтувалися диму, декотрі пообсмалювалися, на одному парубкові спалахнула одежа, й довелося гасити його самого, ще інший стрибнув у копанку, й вода довкола нього зашипіла, взялася димом. Боялися, що вогонь сягне лісу, але шлях йому перетяли річка та озеро. Від обіду до полудня огонь перетворив луг на галілейську пустелю, над якою крутилися чорні вихорці, піднімаючи вгору хмари попелу.

Гайворонною зграєю вклякли господарі на згірку біля річечки, йойкали й айкали, були такі, що плакали, всі гуртом дошукувалися причини, через яку погоріли їхні стоги.

– Тиміш із сином були на лузі. Може, ви клали вогнище, га, Тимоше?

– Свят-свят з тобою, Охріме. Ми з Єськом били очерет з того боку, вогонь на нас покоїло. Ми спочатку не помітили, воно ж далеченько, верстви дві...

– А ти, Оверку, теж ішов на луг...

– Дубець на ціпилно вибирав у лісі. Вернувся ще до пожежі.

– Тра означити, звідки воно зайнялося...

– Як же ти тепер означиш?...

– Немовбито од дороги.

Врешті знайшовся пастушок, який пас кози, він сказав, що бачив, як на гору виїжджала циганська буда, а ще їхала підвода в однокінь, а хто правував тим конем – не добачив, бо далеко, та й не брав собі того до мислі. «Кози мої на той час неначе показалися були».

Матвій стояв при стовбурі дуба, похиливши голову. Йому більше люди розпитували хлопця, то нижче никла його голова. Дві думки хилили її, обидві були важкі й страшні, аж терпло в душі: сказати – не сказати. Не сказати – взяти на душу гріх перед Богом і людьми, затаїтися в неправді, сказати – завдати кривди, либонь, найстрашнішої, та ще й, може, даремної рідному братові. Щось йому підказувало, що лиха іскра злетіла з Супрунової руки, Супрун поїхав, і одразу спалахнуло. Якби це був чужий чоловік, він би виповів його прикмети громаді, і вже вона б встановлювала, винуватий він чи ні, але – брат... Дознати правди можна лише квестією, пробою. Супрун же скорше вмере, ніж признається. А якщо скаже – вмере однаково. І його смерть буде на ньому, Матвієві. Матвій стояв перед вигорілим лугом, і в його душі була така сама чорна пуста. Він мовби втратив щось і щось одмінилося в ньому, мовби все було таким, як і колись, і не таким. Пригаснув світ, поменшало в ньому світлого й побільшало темного. Думка висіла в голові, як сокира.

У Матвієвому серці не вичахав жар, й ще довго по тому перекочувався холодний попіл печалі, зажури, гіркої досади, муки. Синичани спорядили на шлях погоню, але вона нікого не досягла: та й кого могла знайти: від початку пожежі минуло більше ніж півдня, та ще й невідомо, в яку руку – ліву чи праву, поїхав той зловорожець чи недбалець. Зійшлися на тому,

що то був злий вчинок циган, а знайти цигана – те саме, що знайти голку в стозі сіна. Довго згадували ту пожежу, далі забули за роботою. Не забув тільки Матвій.

VI

Місячної осінньої ночі у глибокому яру під Суботовим Виговський викопував захований з Хмельницьким скарб. Матвій удостоївся високої честі тримати шкіряного мішка, у який кидали маленькі шкіряні мішечки з дукатами, польськими злотими, битими талярами. Поспішали – місячне колесо вже черкало ободом по кручі, з заходу напливали хмарки. У сусідньому байраці випробовували голоси ярчуки, майнула сова, неначе хотіла й собі вхопити золотого з напівструхлої скрині. Гетьман стояв збоку, палив люльку його немолоде чепурне обличчя в місячному сяйві здавалося виліпленим з темного осіннього воску, був байдужим чи вдавав байдужість. А Матвій хвилювався вельми – від виявленої довіри й ще бозна від чого (хто не хвилюється при копанні скарбу); хоч і стояла зокіл охорона, тремка моторошність огорнула його плечі.

Матвієві, під наглядом судді та писаря, було доручено складати лічбу грошам, однаке всієї лічби не знали – рахувало по частках троє довірених козаків у трьох кутках великої світлиці, казали, що було тих грошей близько мільйона. Гетьман заплатив військові й, відправивши Юрія Хмельницького до Києва на навчання, майже тиждень бенкетував, бенкетувала вся старшина й усі чигиринські козаки. Виговський горілки не любив, однаке цього разу чаркував і з старшиною, і з простими козаками – по корчмах і просто на вулиці, не відтручав тих, які лізли цілуватися (вже який бридкий та поганий козак Заткало – щербатий і слинявий, а й він обслинив гетьмана), вдавав з себе хмільного, вдавав козака простого, компанійського. Знавбо, то – найпевніша слава для гетьмана. Насправді таким не був, його душа плетена з тонкої шляхетської мережки, любив гарні речі, дорогі ікони, кохався в книгах – надто в латинських, грецьких, любив мудрі бесіди з мандрівними монахами й не любив п'яної перезви, хмільних балачок, брагарства. Однаке переступив через той бридливий пруг у власній душі, пиячив, і веселився, і стріляв з козаками з лука у пізні, котрі випадково затрималися на яблуні, яблука, а одного разу навіть погойдався через колоду з козаками на кладці в переваги-ваги. А може, він не тільки братався з козаками, а й перечікував, відсовував градові хмари, які ходили по овиду його життя, його гетьманства, змигували далекими зірницями. Гетьман – надзвичайно міцний і чіпкий чоловік. Чимало людей не помічали тієї міцності, схованої за стриманістю, розважливістю, й гірко помилялися. Хміль був міцний по-своєму: гарячий, невтримний, гордий, скажений, непоступливий, швидкий на думку і розправу, Виговський – по-своєму. Так, і стриманий, і розважливий – думку виважував, а виваживши, стояв на ній до кінця, за що й подобався Хмельницькому, рішень не міняв, нікому не лестив і ні перед ким не запобігав ласки. Ще й розумів, що на широкий і далекий дорозі, в кінчному рахунку те шкодить. А ще був оддавна спрямований на далекий обрій, на найбільшу, найміцнішу фортецю; честолюбний (умів ховати честолюбство), він ніколи не сподівався взяти фортецю з розбігу, приступом, волів покорити її облогою. Він ступав до мети непомітно для інших, але впевнено, неухильно. Прожити життя в затінку, не першою особою – те просто мучило його. Але й ясних, видимих стежок до вершини не було. Вдовольнився високим писарським урядом і карався ним. Бачив увесь огром гетьманської влади, він страшив його, але, якби те сповнилося, сподівався впоратися за допомогою виваженості, стійкості, чіпкості. И не робити помилок, які робив Богдан. (Про можливі свої не здогадується ніхто.) А ще Іван Остапович був порядний. Та порядність, либонь, і не лежала золотим розсипом у його душі, він скорше відчував, відгадував, на яку половицю ступити варто, на яку ні. На його уряді будь-який обман потягнеться за ним відьомським хвостом на все життя, і врешті хвоста прищемлять. Та й просто бридився легковажними жінками і дармівщиною. У нього були добрі батько та мати, мати давно померла, а батько й нині живе в Гоголеві під Києвом, вони вдовольнилися малим, ніколи не важилися на велике, й помислити не могли, яка дума вирослася в голові сина. И невідь-звідки вона взялася:

прийшла з грецьких та латинських книг, у яких розповідалося про Олександра Македонського та Юлія Цезаря, скромний юний судовий канцелярист мовби й помріяти про щось подібне не міг, а проте мріялося. Те було неначе казка. Хоч, звичайно, на високий уряд він піднісся б будь-де. Те було трибом його душі, його сутністю... Перший учень у школі, найвправніший канцелярист. Найкращий стрілець із лука (нащо те було йому, але канцеляристи високого і низького чину вправлялися в стрільбі в саду, й там була своя честолюбна драбина). Інакше б він не зміг жити. От тоді, либонь, виродився б у скрипуна, заздрісника, дрібного шкодника. Ні, на те не йшлося. Доступно бачився уряд повітового маршалка, а потім депутата сейму.

И зненацька отака круговерть – полон, викуп, широка долоня Хмеля. Він цінував її потиск, жодного разу не змалів у очах валечного гетьмана. Долаючи гострий пруг у душі, дивився йому тільки в очі і казав правду. Покійному гетьману завдячує всім, але й Хміль завдячує йому немало. Скільки разів стримував його від нерозважливих кроків, скільки тонких хідників підказав. Він не підлагоджувався під гетьмана, не потурав йому. Не напивався з ним до страти розуму, не кидався у вир гульбищ. Він розповідав йому про Аннібала, імператорів Августа, Нерона, Карла Великого, про Валенштейна. Гетьман любив слухати те... Розповідав про знамениті битви, великі удачі й згубливі програші. Іноді протистояти гетьману було дуже важко. І страшно. А то й просто стояти й дивитися в його напівбожевільні очі. Але він знав: похитнеться один раз і втратить все назавжди.

Хміль іноді кпив над його чистюїством, над його шляхетністю, гречністю, але він лише усміхався й звичок не міняв. Любив ошатну одіж, любив гарні речі, але не як коштовності, жадоба багатства не пойняла серця, інша жадоба заповнила його. І за це Хміль любив свого генерального писаря.

Друг, поради́ник покійного великого гетьмана, його права рука, його канцлер, як називали всі іноземні посли, обмираючи в душі, мріяв, що піде далі за Хмельницького. Був одним із тих, хто спонукав гетьмана до злуки з Москвою, вів від його імені та від усього війська Запорозького з нею перетрактації, плекав надію, що вдасться скинути з плеча важку московську руку, яка з першого дня почала облягати плечі та шию все тугіше, все важче, нецеремонніше, прибирала під себе все, підгинала до рабської покори й навіть на людське честолюбство та гідність не зважала. «Івашки, Петрушки, ніжайшії раби...» И було страшно. Москва, котру зненавидів од перших днів гетьманування за невизнання гетьманом його, Івана Виговського, за хитрування (на цьому знався й сам), за некоректність, нахабство, нахрапистість... Боявся Польщі, мстивої, гоноровитої, непростенської, підступної. На перших кроках доведеться залагоджувати з усіма. Поволі набирати розгін проти Москви, однаке й убезпечити себе від удару в спину – повести хитру гру, нічого не обіцяючи, але й не допускаючи до війни, до пограничних утачок і конфліктів, з яких може розгорітися велика пожежа.

...Від'їхав з Чигирина польський посол Беневський і одразу вигулькнув новий – Воронич, крутився довкола гетьмана, приїхав посол від хана, незрушно сидів шведський посол, і кожен намагався вбити в голову гетьмана свого патика, упевнити у своїй правді. Гетьман вислуховував усіх і про всіх доповідав у Москву, з Москви ж налягали за Старий Бихів і Литву, визволені українськими полками; після замирення з поляками в Бихові лишився наказним Нечай, який писав у козацькі реєстри тамтешній люд, а московські воєводи тих людей з реєстрів виключали, били киями їх і сотників їхніх та осавулів – воєводи казали, що ці люди мусять платити податки, а Нечай доводив: не сьогодні-завтра гримне війна з поляками козаків буде треба багато, й писав цареві: «Воєводи відіймають у нас села, з яких могли б мати хліб, козаків словміць виганяють з дому, правлять з них податки, відрізують їм чуприни та грабують». Лісницький також писав із Миргорода: «Були ми в підданстві у його царської величності на своїх волях по смерть Богдана Хмельницького, а тепер ідуть до нас воєводи Трубецькой і Ромадановський з військом, і ви будете повинні давати їм харч і всяку живність, по наших городах хочуть посадити царських воєвод; і війська у нас буде тільки десять тисяч...» Затурбувалися й інші козаки,

особливо за Дніпром, посилали на лівий бік універсали: «Ми, козаки задніпрянські, звикли до неволі й нам не треба її. А коли ви підклонитесь цареві, ми на вас будемо бити. Великий цар не додержав попередньої умови, ми своєю волею не поступимося, не хочемо воєвод царських. Бо ж цар з Москвою хочуть нас у шори убрати, позаводять «кабаки», не всякому можна буде меди та горілку курити, накажуть ходити в чорних чоботях й жупанів сукняних не носити, понасилають своїх попів і митрополита в Києві свого настановлять, почнуть у Московщину гнати, а ті, що лишаться, муситимуть під капітанами служити».

Водночас піднімався вітер, який віяв у бік московський; з Ніжина, з Лубен і з самого Запорозжя полетіли в Москву гінці, оповіщаючи: «Ми всі раді, коли будуть царські бояри і ратні люди, і міщани, і посполиті. Скоро дочули ми, що приїде сюди князь Олексій Трубецькой з товариством сей край на царя праведного відбирати та власті царські настановляти, то всі менші стали дуже раді й уся чернь зраділа, щоб мали ми єдиного царя й до нього могли удаватися; правда, трохи бояться, щоб воєводи не зламали тутешніх звичаїв і правил, як церковного, так і громадського ладу, але ж ми запевняємо, що цар і великий князь нічого того не хоче. Зволь же, твоя милість, царська величність, неодмінно прислати воєвод та взяти під себе всі наші городи».

Україна розколювалася, кришилася, як лід у повінь. Іноді ті розколини проходили через один полк, одну сотню, а то й одну родину. І в Матвія пройшла розколина попід серцем. Канцеляристи й писарі розпечували листи, вони перші довідувалися про всі новини, переповідали їх один одному, топлячи скруху на дні чарок і пивних кухлів. Все, що діялося довкола, спонукало не до праці, а до чарки та сумної пісні. І посеред усього того криштива, посеред скреслої ріки – він, гетьман український, Іван Виговський. Декому здається: найважче – допасти до булави, і мало хто розуміє, як важко ту булаву втримати, навести лад, погасити пристрасті. Надто, коли кожен вважає себе правим, свою думку єдино правдивою, не хоче поменшити свою погорду, свою злобу, хоч би й тисяча гукало, що це – біле, він один репетує: чорне. І хоч ти йому кілка на голові теши, не поступиться ні на цалу.

Найдужче вар'ював і колотився проти гетьмана Мартин Пушкар, полковник полтавський. Вийшов з Богданом Хмельницьким увесь його тернистий шлях, прокіптюжився димами усіх битв, вже тоді не міг спокійно дивитися на гетьманську булаву, снилася вона йому, вплила в думки, неначе болячка, ятрила славолюбive серце, одначе сміховинним і небезпечним було виповісти свою мрію навіть найближчим друзям. Могутній гетьман виполов би мрію разом з головою. І ось тепер... Не кричали його на раді в Чигирині й на раді в Корсуні, літа ж його плинуть за водою, ще рік-два, й згинуть за далеким закрутом срібні подзвони молодості, скинуть його з рахунку, з мислі навіть найвірніші йому козаки. Все там, в далекому тумані: кричаві січі, буйні пиятики, жінки, побратимство. Лишилася жадоба влади – терпка, як терен з горілки. Отож: тепер або ніколи; шукав спільників, підбурював козаків свого полку, запорожців; з січовиками, з кошовим Барабашем ввійшов у міцну дружбу, Барабаш і сам мав на мислі гетьманську булаву, але ту думку приховував на саме дно – поки що йому та зірка не світила, потнуть один одного Виговський з Пушкарем, похлинеться московською кров'ю Лісницький... А поки що – він Пушкарів друг і приятель. Пушкар аж зчорнів від тих думок. Високий, сутулий, з довгими опущеними руками, штовхався серед козаків на майдані, поміж брагарників, челядників, ходив у старому кунтуші й посоюжених чоботях, вдавав із себе прихильника сіроми, кривого захисника всіх бідних та покривджених. Всі надії покладав на люд чорний, простий, який нині розшаленів і роз'ятрився, вимагав перемін, переділу займанщини. Запорожці вимагали грошей, гетьман дав їм не багато, а цар обіцяв дати багато; через своїх посланців, котрі здебільшого справляли й вивідну, під'юджувальну службу, обіцяв звільнити від чиншу, урівняти в правах із значними козаками. Стряпчий Rogozin, присланий буцімто сповістити гетьмана про царську радість: послав Бог доньку Софію, – таємно вивідував, що думають і гомонять прості люди про гетьмана, яким духом дише старшина, яким козаки та

посполиті, чи має гетьман потайні зносини з сусідніми державами. Рогозінові люди не шкодували грошей, пили з козаками по шинках та корчмах у Чигирині, заникували в Переяслав і Полтаву.

Мартин Пушкар скликав раду, й вона, розігріта горілкою та запальними словами полковника, вергала прокляття гетьманові й оповістила, що не коритиметься його волі, й приїхало до Полтави шістсот запорожців з кошовим Яковом Барабашем, разом із запорожцями полтавський полковник відправив до Москви отамана Стрижку з товариством, і вони повезли зашиті в шапки доносні листи на гетьмана. Полковник розіслав підмовні листи по сотнях свого полку, кинув клича по сусідніх полках, і на той клич збігалися пастухи, челядники, шинкові наймити, просто гультяї, – кількалітня війна, руїни виплодили незліченну кількість відвиклого од праці, ледачого люду, котрий мріяв розбагатіти в одночасся, захопивши маєтності заможних хазяїнів. На радному майдані тріпотіла Пушкарева корогва, й під нею од ранку до вечора галасував, ворохобився, погрожував кулаками у бік Чигирини різномасний обдертий люд – кепсько одягнений, без зброї, без коней, без шеляга в кишені, зате затятий і відчайдушний і завжди п'яний. Незабаром їх назбиралося на піший полк, понад двадцять тисяч, їх називали дейнеками, самі ж себе вони називали козаками, заворушилися Гадяч, Зіньків, Ромни, Миргород – звідусіль на Пушкарів поклик плинули товпи обіраного люду. Жадали перемін, і то негайних.

У Чигирині було тихо, тривога ходила в глибині. Всі розуміли, що добром те полтавське ворохобство не скінчиться, що, либонь, знову від православного меча потече православна кривця. Лишалася надія на Москву, гетьман просив її уговтати Пушкаря, але Москва мовчала. Невідомо, що думав гетьман, в яку сторону хилився, однак не хотів кровопролиття, не хотів на власному полі січі, яка надломить і його сили, відрядив до Полтави намісника гадяцького Тимоша й просив ласкаво, аж принизливо, аби Пушкар розпустив дейнеків, випив з ним мирову чару. Обіцяв прощення, обіцяв нагороди, уряд генеральний. Пушкар відказав коротко: «Не діжде», й наказав забити Тимоша в заліза та відправити в Камінне до свого приятеля, московського воеводи Колонтаєва.

Матвій сидів за столом, схиливши за звичкою голову на ліве плече, перебілював листа до миргородського полковника, в якому гетьман суворо застерігав полковника від якшання з Пушкарем та пушкарівцями, коли зненацька йому на плече лягла рука. Оглянувся, хотів схопитися на ноги, але Виговський натиснув на плече:

– Сиди, сиди. Сумним пером доводиться писати...

Гетьман приязнив Матвієві, оті кілька слів «гетьман на той час», сказані на раді вельми до місця і вельми вчасно, лягли між ними міцною кладкою.

– Грізний лист...

– Грізний – посвист шаблі. Я все зробив, аби не витягати її з надіlkів. Іншої ради нема. Йдеться до волейної потреби, – мовив довірчо. – Потнемо ми їх. Ох, тяжко мені... А що робити? – й дивився Матвієві в очі чорнющими очима. Той погляд проник Матвієві в душу, й там аж зашкварчало. Матвій злякався, йому здалося, що Виговський ось-ось почує калатання його серця й вивідає його мислі. Може, він вже прочитує їх? Всі дні він думав про полтавську колотнечу, про дейнеків, про Супруна. Впала йому випадкова звістка, що бачили Супруна з дейнеками, надто той ворохобиться, бунтується, й злякався, що добунтується до лиха. Розум, досвід підказували: таке не минається, не закінчується нічим, прийде час, і молодшого Журавку покличуть до відповіді. А тепер і гетьман підтвердив ті його здогади, побоювання, й Матвій розтривожився вкрай. Виговський же подумав, що Матвій так перейнявся його клопотами, й ще дужче затеплів до писаря ласкою, розчулено потис плече.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.